

s PLAGES
BELGES

STADS

geschiedenis

OSTEND
• MIDDELKERKE
• OOSTDUINKERKE
• COXYDE

nummer 1
4^e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

++ 32 (0)3 220 42 68

bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

**Nederlands
uitgeversverbond**
**Groep uitgevers voor
vak en wetenschap**

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)

Studentenabonnement per jaargang €25,-

Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

Website:

www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

De Meir te Antwerpen, Erasmus De Bie (1629-1675), Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, ©Sint Lukasweb; Spoorwegaffiche van de Belgische kust (1910), ontworpen door Florimond van Acker; Bewerkt stadsplan van Antwerpen, Laura Van Aert, ©Tim Bisschops.

Friese of Duitse stad?

Een verkennend onderzoek naar geografische aspecten van de immigratie in Groningen 1600-1800*

‘Unde wo se meerder mit den Kleinen Frieslant gehanteert hebben, wo se meer tho een stadt sint gewussen’ (Johan Rengers van Ten Post)¹

In de periode 1580-1850 was Nederland de belangrijkste bestemming voor migranten uit omringende landen, zoals is aangetoond in de vele studies die in het voetspoor van Jan Lucassens *Naar de kusten van de Noordzee* (1984) de afgelopen decennia zijn verschenen.² Hoewel in de kustprovincies veelal sprake was van cirkelmigratie als uitvloeisel van seizoensarbeid, trokken de Nederlandse steden niettemin grote aantallen nieuwkomers aan die er zich permanent vestigden, met name in de periode 1550-1700. Aangezien de Republiek in de vroegmoderne tijd het sterkst geürbaniseerde land in Europa was, hoeft dit niet te verbazen.³ Een blijvend hoge verstedelijkingsgraad in de vroegmoderne tijd veronderstelt immers een permanente toevoer van migranten, zowel uit de nabije (en verdere) rurale omgeving van steden, als vanuit de steden en het platteland in het ‘buitenland’. In het verlengde hiervan is onlangs gewezen op de samenhang tussen de afname van het aantal sedentaire migranten in de achttiende eeuw en de toename van het aantal niet-sedentaire migranten. In de meeste migratiestudies echter, ligt het accent vrijwel geheel op het demografische en economische zwaartepunt van de Republiek, het gewest Holland, waarbij de overige zeegewesten zoals Zeeland en in mindere mate Friesland en Stad Groningen en Ommelanden slechts zijdelings of in het geheel niet in beeld komen, dan wel uitsluitend vanuit een deelperspectief zoals de werkgelegenheid in de zeevaart.⁴

In een recente bijdrage aan het migratiedebat gaat Lesger in op de variaties in herkomstpatronen van nieuwe burgers in een dertiental Nederlandse steden gedurende een decennium (1641-1650) in het midden van de zeventiende eeuw. Hij concentreert zich daarbij op de omvang en de locatie van rekruteringsgebieden en bevestigt de relatie tussen afstand en intensiteit van de migratiestroom. Hij stelt vast dat de bevolkingsomvang van zowel de plaats van herkomst als van bestemming daarbij een belangrijke factor was. Specifieke economische functies en handelsrelaties konden deze overigens vrij algemene relatie tussen afstand en intensiteit evenwel doorbreken, zoals het voorbeeld

* De auteur dankt Ed Taverne en de anonieme referenten van *Stadsgeschiedenis* voor hun nuttige commentaren en suggesties.

1 In: J. Rengers van ten Post, *Werken I, II, III*, uitgegeven door H.O. Feith (Groningen 1852-1853) I, 71-72.

2 J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994); Jan Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2002); en recent: J.J. van Lottum, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550-1850* (Amsterdam 2007), m.n. 44.

3 Van Lottum, *Across the North Sea*, 226. Vgl. J. de Vries, *European urbanization* (Londen 1984) 39.

4 Van Lottum, *Across the North Sea*, resp. 144, 154, 156 en Appendix II.

van enkele, uiteenlopende grote (Amsterdam, Leiden) en kleine (Veere, Harderwijk) steden aantoonst.⁵ Deze bijdrage kiest voor een iets andere invalshoek. We concentreren ons slechts op één stad, Groningen, en beperken ons daarbij tot de politiek-geografische aspecten van de migratie.⁶ Als bronnenmateriaal zijn burgerboeken en huwelijksproclamaties gebruikt, waarbij met name de laatste toegang geven tot de 'bulk' van de migranten naar Groningen. Daarmee hopen wij enigszins tegemoet te komen aan de recent geuite kritiek dat het migratieonderzoek tot nu toe te eenzijdig gericht is geweest op elitegroepen waardoor de lagere sociale groepen goeddeels buiten beschouwing bleven.⁷

Kustgebied – achterland

In dit artikel proberen we een antwoord te geven op de vraag waar een middelgrote stad als Groningen – in vergelijking met de overige urbane centra uitermate perifeer gelegen –, in de dagen van de Republiek haar migranten vandaan haalde. Aspecten, oorzaken en gevolgen van de perifere ligging van Groningen ten opzichte van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse machtscentra zijn kort geleden grondig geanalyseerd in de dissertatie van Van den Broek.⁸ Kijken we vervolgens naar verstedelijkingspatronen in de Republiek, dan is er nauwelijks een stad te noemen die een zo dominant stempel op haar omgeving heeft gedrukt als Groningen.⁹ Alle steden in Holland en Zeeland, maar ook de Gelderse en Zeeuwse steden die door Lesger zijn onderzocht, liggen in de nabijheid van andere stedelijke agglomeraties. Uit de politieke geschiedenis blijkt bovendien dat er in Groningen – ondanks de aansluiting van Stad en Ommelanden bij de Nederlanden in 1536 – tot het einde van de zestiende eeuw nauwelijks Nederlands-nationale gevoelens leefden.¹⁰ In Groningen is door zijn geografische situering op de grens van Fries en Duits (Nedersaksisch) gebied sprake van verschillende identificaties, enerzijds met het Friese kustgebied, anderzijds met het Duitse (Nedersaksische of Westfaalse) achterland – twee gebieden die bovendien in sociaal-economisch opzicht sterk verschilden.¹¹ Kon men in 1594 nog serieus overwegen zich weer aan te sluiten bij het Duitse Rijk, pas in de loop van de zeventiende eeuw kantelde het politieke, sociale en economische perspectief voorgoed naar het zuidwesten, met name richting Holland. Tegelijk nam, zoals we hierna zullen zien, de migratie naar Groningen vanuit de noordelijke regio (Groningen, Friesland en Drenthe) aanzienlijk toe. Dat roept ten slotte de vraag op naar de specifieke relaties tussen deze verschuiving van territoriale

5 C. Lesger, 'Variaties in de herkomstpatronen van nieuwe burgers in Nederlandse steden omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 4, 118-139, 137-139.

6 Ons onderzoek naar aantallen en herkomst van de immigranten in Groningen, waarvan deze bijdrage een eerste resultaat is, maakt deel uit van een promotieonderzoek naar de economische en demografische ontwikkeling van de stad Groningen in de periode 1594-1798.

7 Van Lottum, *Across the North Sea*, 18-19.

8 J. Van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007).

9 Vgl. M. Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999); P. Kooij, 'Groningen: central place and peripheral city' in: P. Kooij en P. Pellenbarg (red.), *Regional capitals, past, present, prospects* (Assen 1994) 37-62 en Piet Pellenbarg, 'Groningen: Regional capital of the Northern Netherlands, seeking a new identity' in: *Ibidem*, 63-84.

10 H. Feenstra, 'Zur politischen Geschichte der Ems Dollart Region bis 1790' in: O.S. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters en H. van Lengen (red.), *Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart* (Groningen/Leer 1992) 127-140, 139-140.

11 O.S. Knottnerus, 'Räume und Raumbeziehungen im Ems Dollart Gebiet' in: Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems*, 11-42; M. Schroor, 'Divergentie en convergentie. Twee eeuwen sociaal-economische ontwikkeling in de Eems Dollart Regio (1815-1990)', in: *Ibidem*, 327-360.

grenzen en perspectieven en het staatsvormingsproces in het algemeen en de migratie naar Groningen in de vroegmoderne tijd. Om die vraag te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk eerst kort in te gaan op de geografische en politieke identiteit van de stad Groningen in de vroegmoderne periode.

In demografisch opzicht heeft de stad Groningen van oudsher gefunctioneerd als draaischijf tussen een 'rijk Fries kustgebied' en een 'arm Duits achterland', waartoe Drenthe nu eens niet en dan weer wel werd gerekend. Om die functie helder te krijgen moet rekening worden gehouden met een drietal elkaar deels overlappende politiek-geografische indelingen en schaalniveau's. Ten eerste is er sprake van een overwegend Fries kustgebied (hier gedefinieerd als de Nederlandse provincies Friesland en Groningen) dat samen met het Duitse Ostfriesland (inclusief de voormalige heerlijkheden Jever en Knyphausen) moet worden afgezet tegenover een omvangrijk achterland. Dit laatste valt uiteen in het nabije Drenthe en het wat verder afgelegen Westfalen, een gebied dat zowel Münsterland als Emsland en Bentheim omvat.¹² Een tweede geografische eenheid is die van Noord-Nederland (de huidige provincies Groningen, Friesland en Drenthe) afgezet tegen andere gebieden zoals overig Nederland, met name West- (beide Hollanden en Utrecht) en Oost-Nederland (Overijssel, Gelderland), en Noordwest-Duitsland (zie afbeelding 1). Tenslotte zijn er de regionale verschillen op het schaalniveau van de directe omgeving van de stad Groningen: het perspectief van de Ommelanden. Als in dit artikel gesproken wordt over de Ommelanden wordt het grondgebied van de huidige provincie Groningen bedoeld, met uitzondering van de stad. In de paragraaf Stad en Ommelanden wordt dit beeld genuanceerd in functie van de politieke werkelijkheid ten tijde van de Republiek, toen het gewest Groningen (officieel: Stad Groningen en Ommelanden, kortweg Stad en Lande) bestond uit de eigenlijke Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier) naast de stadsjurisdicties. In deze laatste gebieden oefende het bestuur van de stad Groningen als soeverein de macht uit. Dat waren de gebieden als het rond de stad gelegen Gorecht, het Oldambt (eigenlijk de beide Oldambten, te weten Klei- en Wold-Oldambt) en de formeel tot beide voorgaande gebieden behorende Veenkoloniën. Om het nog gecompliceerder te maken hebben wij het formeel pas in 1801 bij de provincie Groningen gevoegde Westerwolde tot het Oldambt gerekend. Het generaliteitsland Westerwolde, hoewel aanvankelijk niet tot het gewest Stad en Lande behorende, was, net als het Oldambt en het Gorecht, één van de stadsjurisdicties van de stad Groningen.¹³

Dat Groningen vanaf de Late Middeleeuwen zijn macht en rijkdom ontleende aan zijn ligging aan de rand van een rijk, vruchtbaar en dichtbevolkt plattelandsgebied dat eeuwenlang als Fries of Friesland werd aangeduid, is thans algemeen aanvaard.¹⁴ Minder onderzocht is de vraag in hoeverre de ligging van de stad op de grens van de Friese kuststreken met het dunbevolkte nabijgelegen Drenthe en het veel grotere en volrijkere, eeuwenlang als Duits of Westfaals aangeduide achterland, een factor van betekenis is geweest bij de omvang en periodisering van de migratie naar de stad.

¹² Bij Westfalen-Münsterland zijn naast het Overstift Münster, de bisdommen Osnabrück en Paderborn, de graafschappen Ravensberg, Tecklenburg, Lippe-Detmold en Steinfurt en de heerlijkheid Rheda inbegrepen.

¹³ Voor een overzicht van de staatkundige structuur en evolutie van de grenzen van de provincie Groningen: M. Schroor en J. Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007) 25-43.

¹⁴ M. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen. I. Prehistorie – Middeleeuwen* (Zwolle 2008) 18.

Stad als draaischijf

‘Hoe nauwer de banden werden met de Friese Ommelanden (Klein Friesland), des te meer werd Groningen een stad’, aldus vrij vertaald het uit de jaren 1580 daterende citaat bovenaan deze bijdrage. Dankzij een groeiende welvaart en politieke ontwikkelingen in de naaste omgeving waren de van oorsprong Drentse stad Groningen en de Friese Ommelanden gedurende de vijftiende eeuw meer en meer tot een samengaan veroordeeld. In de jaren 1490-1497 had het er even op geleken alsof de stad Groningen het gehele gebied dat thans samenvalt met de provincies Friesland en Groningen onder haar bestuur zou krijgen. Na jaren van politieke strijd moest de stad uiteindelijk genoeg nemen met de hegemonie over een veel beperkter territorium dat samenviel met de huidige provincie Groningen zonder de streek Westerwolde, die tegenwoordig het zuidoosten daarvan vormt. Het gewest werd in 1536 in de Nederlanden opgenomen als Stad Groningen en Ommelanden, kortweg Stad en Lande, een gebied dat onder andere in 1474 als ‘Klein Friesland’ was aangeduid. De stad Groningen concentreerde zich qua politieke en economische aspiraties vanaf de zestiende eeuw op haar directe omgeving en kwam daarbij uiteraard in conflict met de politieke elite in de Ommelanden. Deze strijd spitste zich vooral toe op de reikwijdte en de politieke legitimiteit van de stedelijke privileges in de Ommelanden. Het door de stad gepretendeerde stapelrecht en haar hegemonie over de rechtspraak in de Ommelanden vormden de zwaartepunten van het conflict.

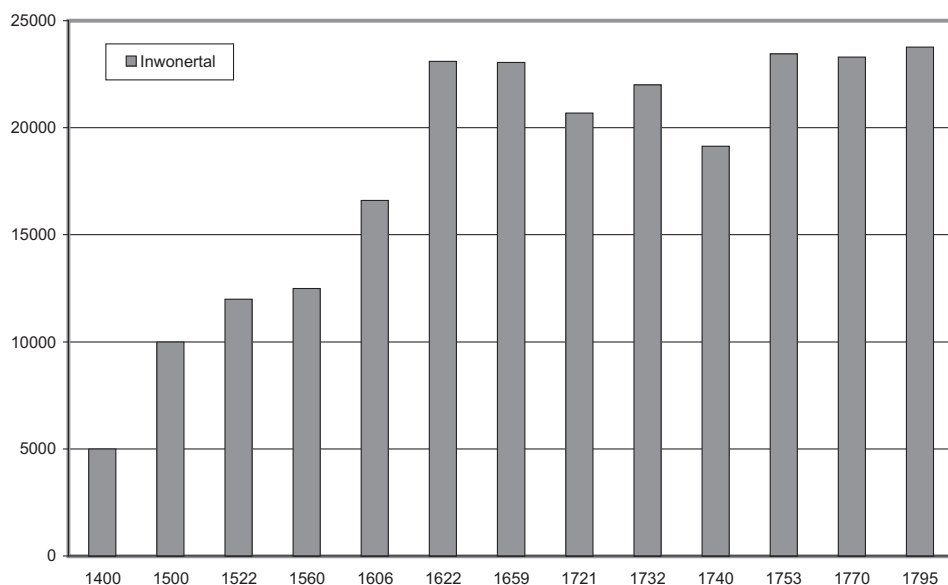
De Ommelander opposenten bedienden zich daarbij van oudere percepties die in de vruchtbare en rijke Friese kuststreken zoals Westerlauwers Friesland, de Ommelanden, Ostfriesland en de verder oostwaarts gelegen litorale gebieden voortleefden met betrekking tot het armere, dunbevolkte binnenland met zijn overwegend schrale zandgronden. Zo werden de stad Groningen, maar ook het Drentse en Noord-Duitse achterland vaak in negatieve zin als ‘Westfaals’, ‘Drents’, ‘Saksisch’ of ‘Duits’ aangeduid. In de onderlinge strijd werd de stad Groningen van Ommelander zijde meerdere malen getypeerd als een Drents hoofd op een Fries lichaam.¹⁵ Aanzienlijken van Ommelander herkomst, die al dan niet zitting hadden gehad in het stadsbestuur, zoals Sicke Benninghe en Abel Eppens braken in de zestiende eeuw de staf over stedelijke bestuursorganen (raad, gilden en dergelijke) die ‘vol’ waren van eenvoudige immigranten uit Drenthe en het daaraan grenzende, dieper landinwaarts gelegen Westfalen, waarmee in feite het gehele gebied ten zuiden van de Friese kuststreken van Vlie tot Wezer en gelegen tussen de IJssel, de Lippe en de Elbe werd aangeduid. Met voorbijgaan aan de details overheersten in de Friese kuststreken gedurende de Late middeleeuwen en vroegmoderne tijd als regel negatieve visies op het veelal als ‘Duits’ aangeduide achterland en zijn bewoners.

Bevolkingsomvang

Vanaf de zestiende eeuw werd Groningen de grootste stad in een gebied dat zich uitstrekte van de IJssel en de Zuiderzee in het westen tot aan de rivier de Wezer in het oosten. In de wat verdere omgeving – binnen een straal van ongeveer 250 kilometer –

15 Met name door de Ommelander syndicus Verrutius in 1594 en 1597 (vgl. Duijvendak e.a. [red.], *Geschiedenis van Groningen. II*, [Zwolle 2008] 155-156) en eerder door Johan Rengers van ten Post als ‘up de hoechte ende wo up een stert van dremland und is continens met vrieslant’ (J. Rengers van ten Post, *Werken I, II, III*, uitgegeven door H.O. Feith, Groningen 1852-1853) I, 71-72.

Grafiek 1: Inwonertal Groningen 1400-1795

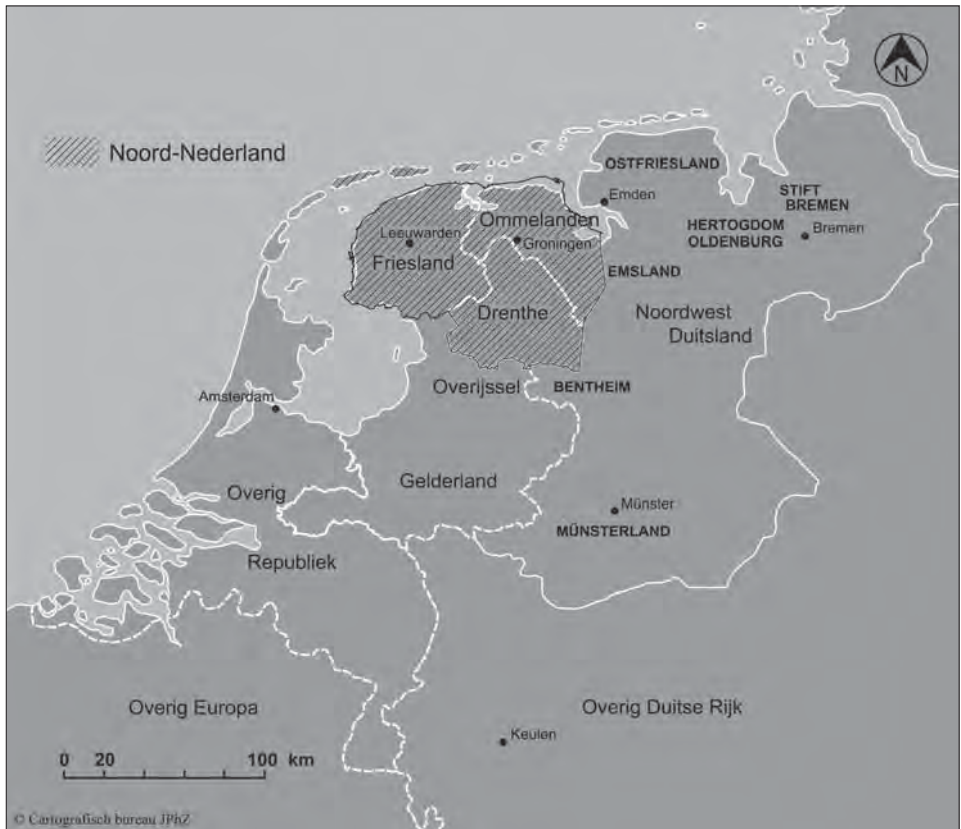

Bron: Visser, 'Dichtheid', (1400, 1560); W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici. Persona van Sint Maarten te Groningen 1489-1525* (Groningen 1888) 157 (1522); I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas' in: Idem, *Westeremden. Het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 251 (1606); M. Schroor, nog te publiceren reconstructies (1622, 1659, 1732, 1753); J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven en Londen, 1974) 107 (1721); R. Paping., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei 1770-1860* (Groningen 1995) 311 (1770, 1795); en *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande* (Amsterdam, Leiden, Dord en Harlingen 1794) 10 (1740).

telden alleen plaatsen als Hamburg, Bremen, Lübeck, Keulen, Den Bosch, Utrecht en een viertal Hollandse steden meer inwoners.¹⁶ Schattingen van de omvang van de Groninger bevolking omstreeks het midden van de zestiende eeuw (respectievelijk 1522 en 1564) lopen uiteen van 12.500 tot 19.400.¹⁷ Het lijkt het veiligst om voor het midden van de zestiende eeuw, het begin van de door ons behandelde periode, een inwonertal van tenminste 12.500 aan te nemen. De ontwikkeling van de bevolking van de stad valt af te lezen aan de bovenstaande grafiek.

¹⁶ Vgl. de geschatte bevolkingsaantallen van de Nederlandse steden in 1400 en 1560 bij P. Lourens en J. Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997) 13, 28, 30, 71, 76, 83 van resp. Leeuwarden, Groningen, Deventer, Kampen, Zwolle en Zutphen. Voor de Duitse steden: H.H. Blotevogel, "'Metropolis Westfaliae"? Stability and change of regional urban functions since the eighteenth century' in: Kooij en Pellenbarg (red.), *Regional Capitals*, 85-102, 90; verder: De Vries, *European urbanization*, 270-273.

¹⁷ H.J. Keuning, *De regio Groningen. De geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland* (Groningen 1974), 38 gaat in navolging van J.C. Ramaer, 'De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans', *Tijdschrift K.N.A.G.* 2de serie, 38 (1921) 1-38, 174-214, uit van 19.400 inwoners in 1564. Dit aantal lijkt echter aan de hoge kant. J.C. Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-geografisch tijdschrift*, 3 (1985) 10-21, 19 noemt het reëlere getal van 12.500 inwoners. Afgaande op de circa 1400 hoofden die bijvoorbeeld in 1536 (R.H. Alma en W.G. Doornbos, *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen 1535-1542* (Groningen 1994) 7-46), 'tot den landsknechten' werden aangeslagen, lijkt dit laatste een reëlere raming. Vermenigvuldigt met vijf geeft dit 7000 inwoners (excl. armen, uitstedigen en vrijgestelden, waaronder bewoners van kloosters, gast- en weeshuizen alsmede bewoners van de stadstafel). W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici. Persona van Sint Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd* (Groningen 1888) 157, vermeldt voor het jaar 1522 12.000 communicanten. Dit hoge aantal valt vermoedelijk toe te schrijven aan de politieke onrust in en rond de stad.

Afbeelding 1: Herkomstgebieden migranten naar Groningen.

De groei van het inwonertal vond vooral in de vijftiende en zestiende eeuw plaats. In de zestiende eeuw zou het aantal inwoners ruimschoots zijn verdubbeld.¹⁸ De bevolking van de stad groeide nog snel in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, toen Groningen op grootse wijze werd uitgelegd, maar deze vlakte vervolgens af om zich tussen de 20.000 en 25.000 te stabiliseren. De stadsuitbreiding was tot in de negentiende eeuw groot genoeg om samen met de oude stad de stedelijke bevolking te huisvesten.¹⁹ De circa 22.500 inwoners die Groningen omstreeks 1650 telde, zouden pas in de Bataafs-Franse tijd worden overschreden. Vergeleken met de zestiende eeuw handhaafde de stad haar positie als regionaal bevolkingscentrum in de zeventiende en achttiende eeuw. Het inwonertal van Groningen werd in het Noordoost-Nederlandse en Noordwest-Duitse gebied in die tijd slechts overtroffen door Bremen (ca. 30.000), Hamburg en Keulen (beide 40 à 50.000 inwoners). Het was daarentegen volkrijker dan

¹⁸ Visser, 'Dichtheid', 19.

¹⁹ Kooij, 'Groningen', 41; M. Schroor, 'Een vlucht voorwaarts. Bespiegelingen rond de economisch-geografische politiek van het stadsbestuur van Groningen in het eerste kwart van de 17e eeuw', *Historisch Jaarboek Groningen* 2003, 37-58. Specifiek over de stadsuitleg in 1615-1624: E.A. Koster, *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek* (Groningen, 2001) 161-288.

Leeuwarden (ca. 15.000), Münster (ca. 12.000) en Emden (ca. 10.000). In zekere zin was Groningen destijds veel meer dan thans een grote stad, hetgeen aanleiding geeft te veronderstellen dat zij voor een omvangrijk gebied in Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland een aantrekkelijke migratiebestemming zal zijn geweest.

Burgerboeken

Aan de hand van de stadsrekeningen kon Feenstra op basis van de plaats van herkomst en het naamtype 800 burgers (27 percent van het totaal aantal nieuw ingeschreven burgers) naar herkomst traceren (1526-1610). Van hen bleek 21,5 percent afkomstig uit de Ommelanden (met inbegrip van het Oldambt), 20,9 percent uit Drenthe en Westerwolde en 27,4 percent uit Westfalen, Emsland en Bentheim. Bovendien worden Friezen (uit bij elkaar genomen de Ommelanden, Ostfriesland en Westerlauwers Friesland) door Feenstra als aparte categorie onderscheiden. Die waren goed voor 51,8 percent van de nieuwe burgers van elders. Uit zijn cijfers valt op te maken dat de percentages Friezen en Drenten het hoogst waren in de jaren 1580-1594, ten gevolge van de oorlogsomstandigheden en de daaruit voortvloeiende onveiligheid op het noordelijke platteland.

De burgerboeken laten ons grotendeels in de steek waar het op herkomst van de nieuwe burgers aankomt. Dat komt omdat lang niet alle inwoners van Groningen zich burger konden noemen, zoals bijvoorbeeld vrouwen aan wie als zodanig alleen bij hoge uitzondering het burgerrecht werd verleend. Anderzijds ligt het voor de hand te veronderstellen dat er – zeker in de wat eerdere perioden – onder de burgers van onbekende herkomst veel nieuwelingen van buiten Groningen afkomstig waren. Van de 2436 burgers die tussen 1526 en 1594 werden ingeschreven is van slechts 671 (27,5 percent) de plaats van herkomst vermeld. Van hen kwam 20 percent uit de Ommelanden, 30 percent uit Westfalen, Emsland en Bentheim, 24 percent uit Drenthe en Westerwolde en 25 percent uit de beide Frieslanden.²⁰ Over de periode 1594-1635 wordt de oogst nog magerder (zie tabel 1) en over de periode 1635-1671 drogen de geografische aanduidingen zelfs vrijwel geheel op.²¹ Voor de periode na 1671 verschaffen de burgerboeken ons echter een veel completer beeld van de herkomst van nieuw ingeschreven burgers. Over de gehele periode is dan voor slechts 10 percent onbekend waar zij vandaan kwamen. De onderstaande tabel laat zien dat van 5586 ingeschreven burgers bijna 28 percent uit de Ommelanden afkomstig was, een kleine 10 percent uit Drenthe en ruim 17 percent uit Duitsland.

De tabel bestrijkt periodes van een kwart- of een halve eeuw die in grafiek 2 zijn uitgewerkt. Uit een en ander wordt duidelijk dat de migratiecirkels om Groningen per decennium steeds nauwer lijken te worden, waarbij het aandeel van de nabije Noord-Nederlandse gebieden aanvankelijk redelijk stabiel blijft maar vanaf 1730 significant toeneemt. Het beeld is echter allerm minst eenduidig. Dat wordt in de eerste plaats veroorzaakt door de ‘ruis’ van de categorie ‘onbekend’, die in de laatste decennia van de zeventiende eeuw 21 percent van de nieuwe burgers omvatte en ook gedurende de

20 H. Feenstra, ‘Van stapelmarkt en vrije markteconomie: stad en Ommelanden in de 16^e eeuw’ in: P. Brood (red.), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 143-183, 160, vergelijkt de door hem onderscheiden herkomstcategorieën met het totaal aantal nieuwe burgers. Wij zijn voor de vergelijking met de vijftiende en zestiende-eeuwse cijfers slechts uitgegaan van de nieuwe burgers voor zover ze van elders afkomstig waren.

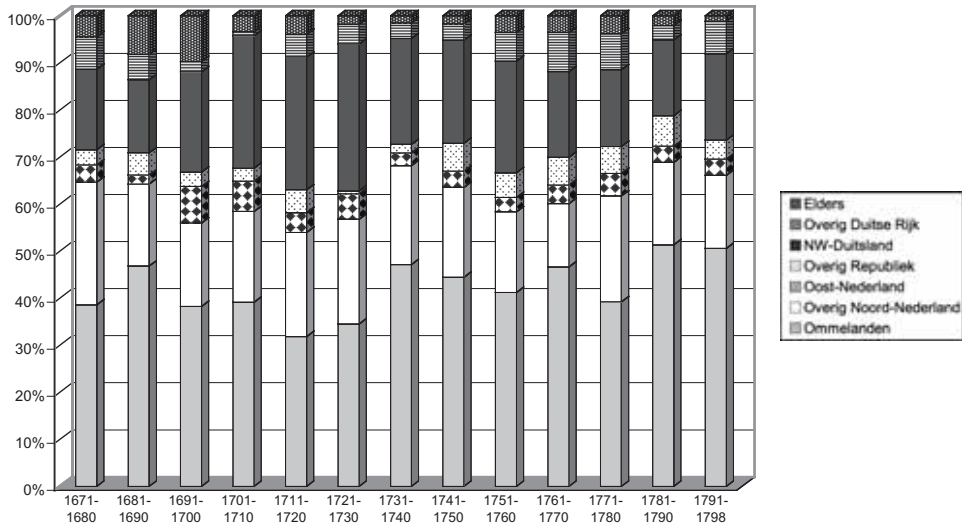
21 Dat geldt overigens niet voor de beroepsvermeldingen (van 70 percent van de tussen 1594 en 1635 ingeschreven nieuwe burgers is het beroep genoteerd) waarop wij in onze dissertatie terugkomen.

Tabel 1: Herkomstgebieden nieuwe burgers in percentages (1594-1635) 1671-1798

Periode	1594-1635	1671-1700	1701-1750	1751-1798	1671-1798
Aantal nieuwe burgers	1790	1471	2336	1779	5586
Onbekende herkomst	1617 (90.3%)	316 (21.4%)	190 (8.1%)	78 (4.4%)	584 (10.5%)
Alleen stad Groningen	18.5	16.5	22.9	30.6	23.7
Stad en Lande	31.2	25.9	27.1	29.9	27.7
Drenthe	10.4	10.0	10.5	7.1	9.3
Friesland	4.6	2.4	3.9	4.0	3.6
Overijssel/Gelderland	2.3	3.0	3.1	2.4	2.8
Overig Republiek	4.0	2.8	2.1	3.7	2.8
Ostfriesland	7.5.	3.2	5.8	6.2	5.2
Emsland	*	2.4	4.4	3.0	3.4
Münsterland/Westfalen	13.3	5.8	8.1	2.8	5.8
Overige Duitse Rijk	5.2	2.2	2.3	4.0	2.8
Overig Europa	2.9	4.4	1.7	1.9	2.5

Bron: Groninger Archieven, Oud-archief Groningen (verder OAG), 596er, Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (1594-1635), resp. 596ar/br, Register (...) klene borgerrecht 1671-1770, resp. 1771-1808 (1671-1798).
* Gecombineerd met Münsterland/Westfalen

Grafiek 2: Groningen: herkomstgebieden nieuwe burgers 1671-1798, aandelen per decennium

Bron: Groninger Archieven, OAG, 596ar/br.

achttiende eeuw tussen de 5 en 8 percent bedroeg. Verder zien we een toename van het aantal migranten uit het Duitse achterland, met name in de eerste drie decennia van de achttiende eeuw. Het lijkt geen twijfel dat de Spaanse Successieoorlog door hogere sterfte en uitstedigheid ruimte heeft gecreëerd voor migranten van buiten de Republiek. De huwelijksproclamatieboeken bieden hier uitkomst. In de stad was destijds veelal van elders afkomstig soldatenvolk aanwezig en het aantal soldaten onder de mannelijke huwelijkskandidaten bereikte tussen 1701 en 1715 dan ook een hoogtepunt (30,6 percent van alle huwende mannen).²²

Huwelijksproclamaties

Zoals wij uit het voorgaande hebben kunnen opmaken vormen de burgerboeken (en dat geldt *a fortiori* voor de gildrechtregisters) een te smalle, hooguit indicatieve basis voor het vaststellen van de herkomst van de immigranten. Daarover geven alleen de huwelijksproclamatieboeken ons enige informatie. Die bieden een veel getrouwer afspiegeling van de stedelijke bevolking. We profiteren van de gelukkige omstandigheid dat tussen 1595 en 1798 alle huwelijken in Groningen werden aangegeven. Over de ruim twee eeuwen komt dat neer op ruim 61.700 huwelijksproclamaties en een aantal van bijna 123.500 ondertrouwen.²³ In het kader van ons onderzoek hebben wij daarvan inmiddels ruim 30 percent (zie tabel 2) – dat wil zeggen een zestigtal jaren – geteld. Daarbij is een onderscheid gemaakt naar geslacht en herkomstgebied. Voorts zijn we nagegaan in hoeverre onder de mannelijke huwelijkskandidaten soldaten voorkwamen en hebben we de gevallen opgetekend waar bij de vrouwen sprake was van hertrouwende weduwen. Ook huwelijken tussen Stadlers onderling zijn geregistreerd. In deze bijdrage beperken we ons echter tot de voorlopige resultaten van de tellingen naar geslacht en herkomstgebieden. Daarbij wordt wat het laatste betreft een op kaart weergegeven gebiedsindeling (zie afbeelding 1) gehanteerd op basis van een enigszins anachronistische samenvoeging van een aantal kleinere deelgebieden.²⁴

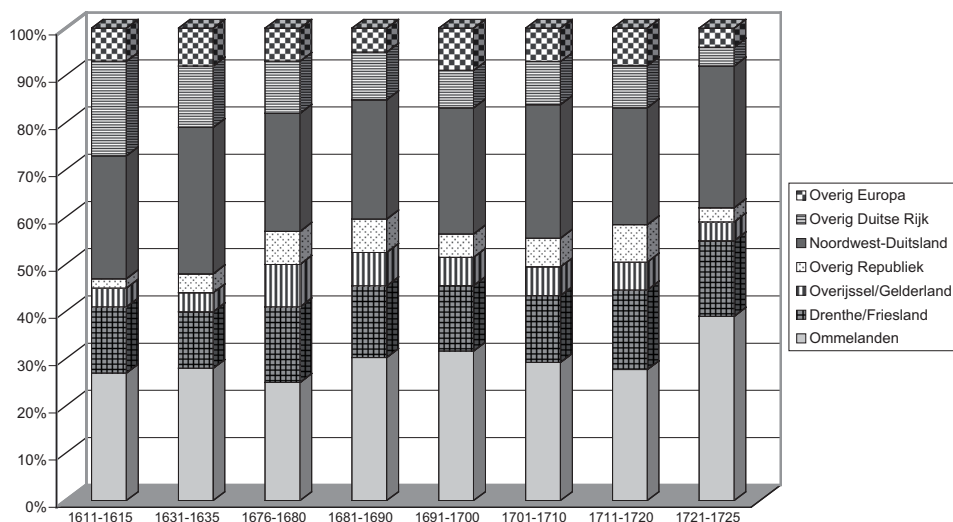
Hoewel het onderzoek nog gaande is laten zich al wel enkele voorlopige conclusies trekken. Zo bevestigen de huwelijksproclamatieboeken de eerder op basis van de burgerboeken gesignaleerde geleidelijke terugloop van het aantal verre en buitenlandse migranten. Daarover laten de staafdiagrammen geen misverstand bestaan. Bij de vrouwelijke trouwlustigen, die geheel conform het algemene patroon over geringere afstand migreren spreekt deze afname des te sterker. In dit verband valt vooral de afname van het aantal nieuwkomers uit het overige Duitse Rijk, die van grotere afstand afkomstig zijn, op. Echte lange afstandsmigranten komen onder de vrouwen nauwelijks voor en hun (al geringe) percentage neemt bovendien af.

²² Vergelijkbare hoge percentages registreerden wij over de jaren 1595-1597 (30%).

²³ De proclamaties over de jaren 1636 en 1640 zijn incompleet. Die over de jaren 1641-1646 zijn verloren gegaan.

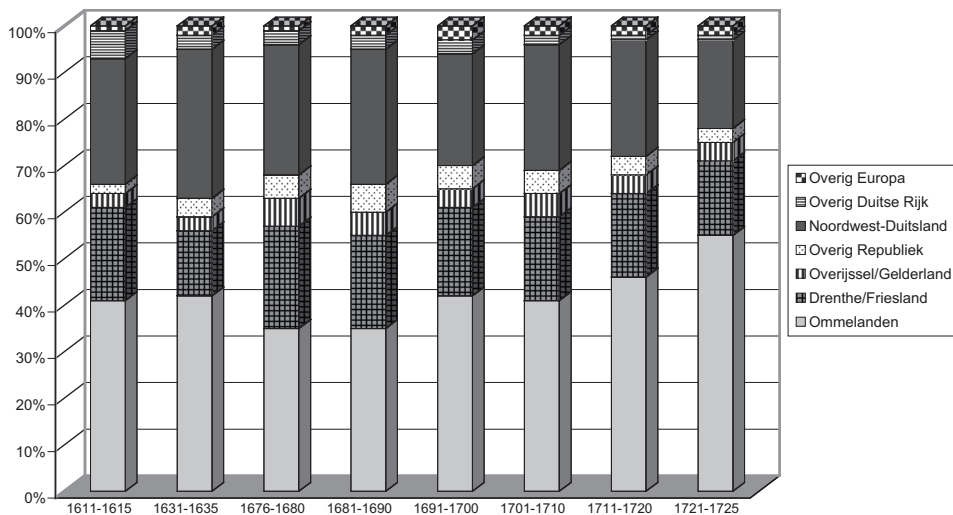
²⁴ In het onderzoek wordt uitgegaan van de volgende herkomstgebieden: 1. Stad Groningen, 2. Stadstafel, 3. Gorecht, 4. Veenkoloniën, 5. Oldambt & Westerwolde, 6. Ommelanden (Westerkwartier, Hunsingo, Fivelingo), 7. Drenthe, 8. Friesland, 9. Overijssel/Gelderland, 10. West-Nederland (Holland, Utrecht), 11. Overig Nederland (Zeeland, Noord-Brabant, Limburg), 12. Oldenburg (excl. Jever) en Stift Bremen (incl. Verden), 13. Emsland (Niederstift Münster, Lingen, Rheine e.o.), 14. Ostfriesland (incl. Jever), 15. Bentheim, 16. Westfalen/Münsterland (incl. Ravensberg, Lippe-Detmold, Paderborn), 17. Rijnland (Kleef, Gulik, Mark, Berg, Trier en de Palts), 18. Overig Noord-Duitsland (Sleeswijk-Holstein, Mecklenburg, Brandenburg-Pruisen, incl. Pommeren/Danzig, Braunschweig-Lüneburg, Saksen-Anhalt, Keursaksen), 19. Frankrijk, 20. België, 21. Britse eilanden, 22. Overig Europa, 23. Onbekend.

Grafiek 3: Groningen, herkomstgebieden vreemde ondertrouwen (mannen), 1611-1725

Bron: op basis Groninger Archieven, OAG, retro-acta burgerlijke stand, *Ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Grafiek 4: Groningen, herkomstgebieden vreemde ondertrouwen (vrouwen), 1611-1725

Bron: op basis Groninger Archieven, OAG, retro-acta burgerlijke stand, *Ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Onder de migranten uit de onmiddellijke omgeving (Ommelanden en Drenthe/Friesland) is het aantal vrouwen zoals verwacht niet alleen veel hoger, maar de aantallen uit deze gebieden afkomstige huwelijkskandidaten nemen ook sterker toe dan bij de mannen. Wel merken we op dat de percentages vrouwelijke trouwlustigen uit

Noordwest-Duitsland nauwelijks lager liggen dan bij de mannen. Een verdere uitsplitsing naar deelgebied wijst uit dat hier het percentage vrouwen eveneens hoger ligt naarmate het deelgebied dichter bij Groningen is gelegen. De absolute aantallen mannen en vrouwen die in de hier bestudeerde periode uit Ostfriesland en Emsland te Groningen in ondertrouw gaan ontlopen elkaar niet veel (1248 mannen tegenover 1188 vrouwen). Voor de overige, verder van Groningen verwijderde delen van Noordwest-Duitsland, te weten Oldenburg/Bremen, Bentheim en Münsterland/Westfalen, zijn de aantallen vrouwelijke ondertrouwd en echter heel wat geringer (738 vrouwen tegenover 1395 mannen). Opmerkelijk zijn de geringe percentages huwend en die elders uit de Republiek (exclusief Drenthe en Friesland) afkomstig waren. Op alle huwelijkskandidaten waren het er niet meer dan 4,9 percent, hoewel hun aantallen gaandeweg wel toenamen (1611-1635: 2,3 percent, 1676-1725: 5,4 percent). Slechts één op de tien vreemdelingen (10,6 percent) was derhalve uit overig Nederland afkomstig.

De stagnatie van het aantal ondertrouwde mannen uit de noordelijke omgeving in de jaren 1701-1710 was ongetwijfeld een gevolg van hun betrekkelijke afwezigheid en van een hogere sterfte onder deze categorie ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog. Toch laat tabel 2 zien dat het aantal ondertrouwd en (mannen en vrouwen) van buiten de stad een absoluut hoogtepunt bereikte, met onder hen hoge percentages militairen die voor een belangrijk deel ook uit de noordelijke omgeving afkomstig waren. Dat de steden als vanouds een vrouwenoverschot hadden kan ook worden afgeleid uit het totale aantal ondertrouwd en. Over de onderzochte periode van in totaal 60 jaren was slechts 47,3 percent van de mannen afkomstig uit de stad, tegenover 60,7 percent van de vrouwen. De 'Duitsers' vormden met enige wisselingen een tamelijk stabiele categorie van migranten met een aandeel van ruwweg een derde van de ondertrouwd en van buiten de stad en van 15 percent in het totale aantal ondertrouwd en.²⁵

Stad en Ommelanden

Tabel 2 laat grote fluctuaties zien tussen de verschillende herkomstcategorieën. Die waren voor een belangrijk deel het gevolg van demografische, politieke en economische factoren. Oorlogsomstandigheden leidden tot een toevloed van militairen en vluchtelingen van elders, waarvan de effecten onmiddellijk zijn terug te vinden in een stijging van het percentage ondertrouwd en dat van elders afkomstig was, een effect dat meestal nog enkele jaren na-ijlde. Hoge percentages vreemde huwelijkskandidaten dus in de periode 1676-1680, als nasleep van de oorlog met Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen, en in de jaren tijdens en na de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). Door gaans leidt een verhoogde sterfte in de stad in eerste instantie tot *endogamisering* van het huwelijkspatroon, waarbij weduwnaars en weduwen met elkaar huwen, waarna uiteindelijk het restant van de vrijgestorven plaatsen door nieuwkomers wordt opgevuld. De hoge sterfte tijdens de jaren 1679-1681 en 1689-1694 wordt dan ook weer spiegeld in hoge percentages huwelijkskandidaten uit Groningen zelf.²⁶ De door Van Lottum geconstateerde verschuiving van sedentaire migranten naar niet-sedentaire (seizoens)migrant en zien we (in tegenstelling tot de burgerboeken waar dit effect pas

25 W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1981) 359.

26 Volgens een in het kader van ons promotieonderzoek vervaardigde en nog te publiceren reconstructie van de sterfte in de stad Groningen (1650-1800).

Tabel 2: Overzicht van de ondertrouwen naar aantallen, tijdvak en voornaamste herkomstgebieden in de stad Groningen, 1611-1725

	1 Totaal onder- trouwen	2 Afkomstig uit de stad en stadstafel (tussen haak- jes persen- tage van 1)	3 Van buiten de stad afkomstig (tussen haak- jes persen- tage van 1)	3 Afkomstig uit de Om- melanden en de stadsjuris- dicties (tus- sen haakjes percentage van 3)	4 Afkomstig uit Drenthe en Friesland (tussen haak- jes persen- tage van 3)	5 Afkomstig uit Duits- land (tussen haakjes percentage van 3)
1611-1615	2556	1361 (53.2)	1195 (46.8)	404 (33.8)	196 (16.4)	483 (40.4)
1631-1635	3208	2309 (72.0)	899 (28.0)	292 (32.4)	114 (12.7)	359 (39.9)
1676-1680	3458	1753 (50.7)	1705 (49.3)	488 (28.6)	304 (17.8)	599 (35.1)
1681-1685	3672	2026 (55.2)	1646 (44.8)	532 (32.3)	272 (16.5)	563 (34.2)
1686-1690	2538	1426 (56.2)	1112 (43.8)	359 (32.3)	195 (17.5)	380 (34.2)
1691-1695	3600	2116 (58.8)	1484 (41.2)	526 (35.4)	241 (16.2)	464 (31.3)
1696-1700	3026	1705 (56.3)	1321 (43.7)	480 (36.3)	204 (15.4)	361 (27.3)
1701-1705	3210	1480 (46.1)	1730 (53.9)	602 (34.8)	254 (14.7)	582 (33.6)
1706-1710	3278	1607 (49.0)	1671 (51.0)	564 (33.8)	273 (16.3)	548 (32.8)
1711-1715	3378	1610 (47.7)	1768 (52.3)	572 (32.4)	295 (16.7)	564 (31.9)
1716-1720	2654	1336 (50.3)	1318 (49.7)	537 (40.7)	236 (17.9)	368 (27.9)
1721-1725	3212	1683 (52.4)	1529 (47.6)	711 (46.5)	242 (15.8)	418 (27.3)
Totaal	37.790	20.412(54.0)	17.378(46.0)	6067 (34.9)	2826 (16.3)	5689 (32.7)

Tabel 3: Percentage huwelijkspartners van het totaal dat afkomstig is uit de Stadsjurisdicties en de Ommelanden, 1611-1725

	1611- 1615	1631- 1635	1676- 1680	1681- 1690	1691- 1700	1701- 1710	1711- 1720	1721- 1725
Gorecht	2.9	1.4	1.6	1.6	1.6	1.3	1.6	2.0
Veenkoloniën	0.1	0.1	0.3	0.7	1.0	1.6	2.1	3.0
Oldambt en Westerwolde	1.2	1.7	3.2	2.9	3.7	4.5	4.6	5.6
Ommelanden	11.7	6.0	9.0	9.0	8.8	10.6	10.0	11.6

*) Hunsingo, Fivelingo
en Westerkwartier

na 1730 optreedt) al in het eerste kwart van de achttiende eeuw tot uiting komen in een afname van het percentage verre, met name Duitse migranten.²⁷

Omdat de stad gedurende deze periode naar schatting steeds een vijfde tot een kwart van de bevolking van het gebied herbergde dat thans de provincie Groningen vormt,

27 Van Lottum, *Across the North Sea*, 142-147.

Afbeelding 2: Provincie Groningen: Ommelanden en Stadsjurisdicties.

kunnen de huwelijkscijfers ons in indirecte zin eveneens iets zeggen over de bevolkingsontwikkeling van het gewest. Zoals tabel 3 aantoon, weerspiegelen de toenemende percentages ondertrouwen de structurele groei van de bevolking in zowel Veenkoloniën als het Oldambt, als gevolg van vervening, ontginningen en inpolderingen.

Dat de stad meer migranten van elders aantrok dan het platteland blijkt ook uit een vergelijking van de huwelijkscijfers uit de periode 1700-1811 voor een negental stedelijke kernen en grotere dorpen in Stad en Lande. Daar was gemiddeld 61,8 percent van de huwenden afkomstig uit de eigen woonplaats, terwijl in de stad Groningen – weliswaar over een iets eerdere periode – 54 percent van de ondertrouwen afkomstig was uit de stad (1701-1725: 49 percent). De stadse trouwlustigen kwamen gemiddeld genomen bovendien van verder afgelegen plaatsen. Van het totaal aantal huwenden in de negen plattelandsplaatsen was 31,6 percent afkomstig van elders op het Groningse platteland; in de stad was dat bijna de helft minder (16,1 percent). Het percentage buitenlandse huwe-

lijkspartners bedroeg op het platteland 2,4 percent, in de stad 17,3 percent van het totaal!²⁸

Veendam is een van de weinige plaatsen waar aan de hand van trouwregisters een vergelijking kan worden gemaakt met de stad Groningen. Daar waren over de periode 1656-1705 57 percent van de huwendes afkomstig uit de directe omgeving.²⁹ In de stad Groningen lag het percentage ondertrouwen in de door ons onderzochte periode weliswaar hoger (70 percent), maar we moeten daarbij bedenken dat Veendam vrijwel uit het niets aan het groeien was en hoe dan ook een aanzienlijk geringere bevolking had dan Groningen. Van de overige gehuwden was 11 percent uit Duitsland afkomstig (Stad Groningen: 15,1 percent) en 13 percent uit Drenthe en Friesland (Stad Groningen: 7,2 percent). Samen genomen was 20,9 percent van de gehuwden in Veendam uit Drenthe en Duitsland afkomstig, een iets hoger aandeel dan in de stad Groningen (20,1 percent), waarbij onder de Groninger huwelijkskandidaten de Duitsers ten opzichte van de Drenten veruit in de meerderheid waren.

Dat het platteland in het algemeen en dorpen in het bijzonder een wat omvang betreft veel kleiner rekruteringsgebied hadden, blijkt tenslotte ook uit de herkomst van 1611 vreemde huwelijkspartners die tussen 1631 en 1790 in (onder)trouw gingen in een drietal Hogelandster dorpen (Westeremden, Garsthuizen en Stedum). Daar was geen sprake van de aantrekkingskracht van de stad of van grootschalige verveningen zoals die zich op dat moment in het zuidoosten van de provincie Groningen voltrokken. Van de 'vreemdelingen' waren 1549 (96,2 percent) van elders uit de provincie afkomstig, merendeels (1167 of 72,4 percent) uit dorpen binnen een straal van tien kilometer, dus uit de onmiddellijke omgeving.³⁰ Van de vreemdelingen die in de stad Groningen huwden was slechts 34,9 percent van elders uit de provincie afkomstig. Met inbegrip van de Drentse dorpen schatten we dat ten hoogste 20 percent van de 'vreemde' huwelijkspartners uit een gebied met een straal van minder dan tien kilometer rond Groningen afkomstig was.

Friezen, Drenten en Westfalingen

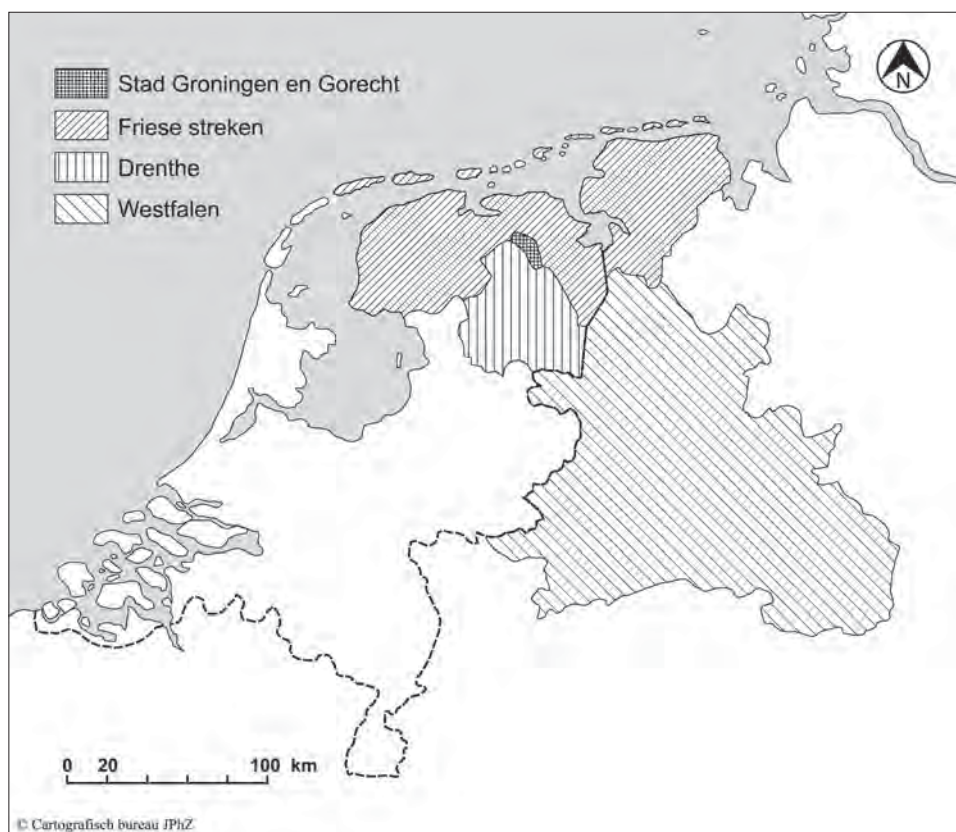
Keren we terug naar de oorspronkelijke vraagstelling. Groningen was omstreeks 1600 meer een (Neder)Duitse dan een Nederlandse stad. In de zestiende eeuw hadden Stad en Ommelanden in sociaal en economisch opzicht een uitgesproken op het oosten gerichte oriëntatie. In migratoir opzicht leek Groningen, zo stelt Feenstra op basis van de zestiende-eeuwse burgerboeken, een *Friese* stad te worden.³¹ Met Fries worden de Friezen aangeduid uit de Ommelanden, Oldambt en Westerwolde, alsmede Westerlauwers Friesland en Ostfriesland. De burgerboeken lijken inderdaad een bevestiging van een

28 De gegevens over de negen nederzettingen (Appingedam, Veendam, Sappemeer, Warffum, Beerta, Usquert, Midwolda, Zuidhorn en Noordhorn) in: H.T.J. Miedema, 'De herkomst van de huwelijkspartners op het Groningse platteland in de achttiende eeuw', *Groningse Volksalmanak* 1963, 131-136, 133-134.

29 De cijfers voor Veendam zijn ontleend aan W.G. Doornbos, *Parenteel Sap. Een schippers- en handelsfamilie uit de Veenkoloniën in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) 12.

30 A. Hoft e.a., 'Een bijdrage tot de historische demografie van het Hogeland' in: I.B.M. Matthey (red.), *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 161-194, 184-189; vgl. P. Hoppenbrouwers, 'Demographische Entwicklung und Besitzverhältnisse im Wold-Oldambt (Provinz Groningen) (ca. 1630-1730). Die Quellen und ihre Probleme' in: E. Hinrichs en H. van Zon (red.), *Bevölkerungsgeschichte im Vergleich: Studien zu den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Aurich 1988) 9-26, 16 voor Scheemda waar 70-80 percent van de huwelijkspartners in 1645-1696, resp. 1705-1729 uit de eigen Oldambtster omgeving afkomstig was.

31 Feenstra, 'Stapelrecht', 160, 182.

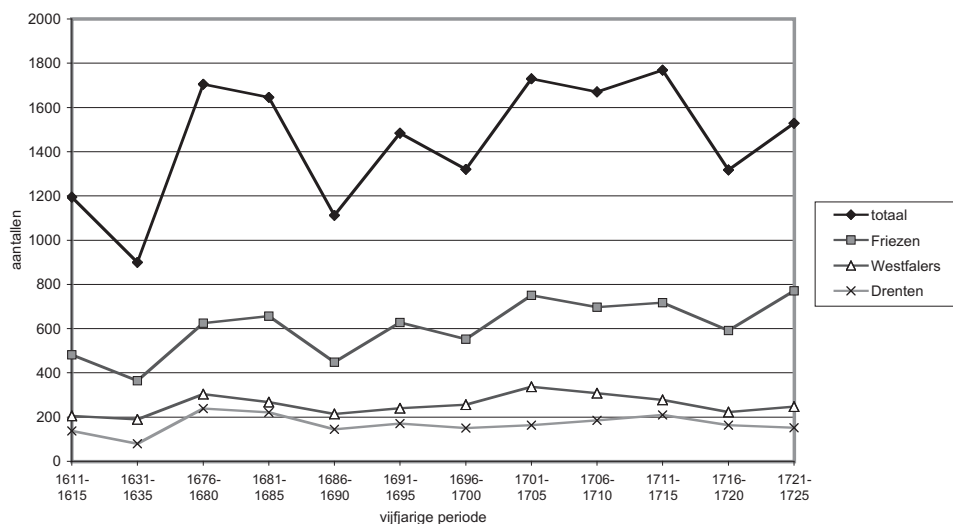
Afbeelding 3: Friese, Drentse en Westfaalse herkomstgebieden.

Tabel 4: Percentage Friezen, Westfalingen en Drenten onder de huwelijkspartners van elders

	1611- 1615	1631- 1635	1676- 1680	1681- 1685	1686- 1690	1691- 1695	1696- 1700	1701- 1705	1706- 1710	1711- 1715	1716- 1720	1721- 1725
Friezen	40.2	40.4	36.6	39.9	40.3	42.3	41.9	43.4	41.7	40.6	44.9	50.4
Westfalingen	17.2	21.1	17.8	16.2	19.2	16.2	19.4	19.5	18.4	15.7	16.8	16.2
Drenten	11.5	8.8	14.0	13.4	13.0	11.5	11.4	9.5	11.1	11.8	12.3	9.9

toenemend aantal Friezen onder de nieuwkomers in de jaren die volgden. Zo bekeken groeide het percentage Friezen onder de nieuwe burgers van 12,6 percent (1526-1594) via 43,3 percent (1594-1635) naar gemiddeld 36,5 percent over de lange periode 1671-1798. Het percentage Drenten onder de nieuwe burgers nam procentueel iets toe en bij de Westfalingen stabiliseerde het zich om uiteindelijk na het midden van de achttiende eeuw scherp te dalen. De huwelijksproclamatieboeken, die een kortere periode bestrijken maar een veel preciezer beeld geven, spreken het toenemende 'Friese' karakter van de migratie evenmin tegen, zoals tabel 4 toont. Vooral na 1690 sloeg de balans om ten gunste van de Friese migranten.

Grafiek 5: Groningen: Friese, Westfaalse en Drentse huwelijkspartners, 1611-1725

Bron: Groninger Archieven, OAG, retro-acta burgerlijke stand, *Ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Ook de grafiek maakt duidelijk zichtbaar dat wat de nieuwkomers betreft het aandeel van de 'Friezen' in de migratie bleef toenemen. Driekwart van hen was afkomstig uit de Ommelanden en de stadsjurisdicties, dus de latere provincie Groningen met uitzondering van de stad.

Onder de 'Friezen' namen de Friezen uit de provincie Friesland een zeer bescheiden plaats in, zoals tabel 5 weergeeft. Ze vormden samen nog geen 10 percent van alle Friezen die zich voor de ondertrouw in Groningen meldde. Het aandeel van de Oostfriezen bedroeg bijna het dubbele en ook hierin zou de oostelijke oriëntatie van Groningen nog lang weerspiegeld worden. De reden van het geringe aantal Friezen ten westen van de Lauwers valt niet moeilijk te raden. Tussen Stad en Lande en Friesland bestond in economisch opzicht een grote mate van economische complementariteit, waarbij Friesland, waar geen stapelrecht gold, een veel opener economie had en meerdere steden telde. Ook onderhielden de streken bewesten de Lauwers, mede vanwege de geringere afstand, veel oudere en intensievere relaties met Holland. Dat blijkt onder andere uit de aantallen uit Friesland afkomstige bruidegoms en bruiden in Amsterdam. Die liepen in de zeventiende en achttiende eeuw op tot meer dan het dubbele van de huwenden uit Groningen, ondanks het feit dat de bevolkingsomvang van Friesland slechts anderhalf maal zo groot was als die van Groningen en Ommelanden.³² Zelfs het verder van Amsterdam gelegen Ostfriesland leverde meer huwenden dan Stad en Lande.³³ De indruk bestaat dat onder de Westerlauwers Friese nieuwkomers in Groningen

³² Namelijk: 1606: Stad en Lande ca. 74.000 (Friesland ca. 120.000); 1753: Stad en Lande 95.000 (Frl. 135.000); 1795: Stad en Lande 115.000 (Frl. 161.500). Vgl. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Leeuwarden 1973) II, 413; Matthey, 'Op fiscaal compas', 251; de Vries, *The Dutch rural economy*, 107 en H.J. Versfelt en M. Schroor, *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust 1811-1813* (Groningen, 2001) 22.

³³ S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 165, telde 11.608 Oostfriesse huwenden. Emden (3510) leverde bijna evenveel huwenden als het veel grotere Groningen (3551).

Tabel 5: Absolute aantal ondertrouwden in Groningen naar enkele herkomstgebieden (1611) 1676-1725

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Ommelanden en stadsjurisdicties	2961	3106	6067
Drenthe	988	1026	2014
Ostfriesland	757	745	1502
Münsterland/Westfalen	721	333	1054
Emsland	491	443	934
Overijssel/Gelderland	576	321	897
Friesland	473	339	812
West-Nederland	316	240	556
Bentheim	298	199	497

zich relatief gezien meer beoefenaren van gespecialiseerdere ambachten en kunstnijverheden bevonden. Zo springt een reeks aansprekende namen in het oog, zoals de drukker Gerard Ketel uit Franeker, de aannemer Roeleff Janssen uit Leeuwarden, de Friese landmeter Johannes Sems, de uit Kollum afkomstige kunstschilder Herman Colenius, en verder de beeldhouwers Theodorus en Gerbrandus van der Haven, Cornelis Kooystra, en de uit Harlingen gevluchte latere raadsheer Saco Herman van Idsinga.³⁴ Overigens is het onderzoek naar de sociaaleconomische en culturele achtergronden van migranten nog een goeddeels braakliggend terrein.³⁵ Van alle genoemde gebieden buiten het eigenlijke Stad en Lande was uiteindelijk het nabijgelegen Drenthe de streek waaruit Groningen de meeste nieuwkomers aantrok. In tabel 5 hebben we de herkomstgebieden uitgesplitst. Bij elkaar opgeteld leverden de Westfaalse gebieden, waartoe wij behalve Münsterland/Westfalen ook het Emsland en Bentheim rekenen, overigens meer ondertrouwd (2485) dan het nabije Drenthe (2014). Afgezet tegen de bevolkingsomvang leverde Drenthe relatief gezien meer ondertrouwd, wat gezien de onmiddellijke nabijheid van dit gebied voor de hand ligt.³⁶ De grotere afstand en de hogere economische ontwikkelingsgraad zullen – meer nog dan in het geval van Friesland, dat eveneens een betrekkelijk gering aantal migranten aan Groningen leverde – een rol hebben gespeeld bij het beperkte aantallen huwelijkskandidaten uit West-Nederland (Holland en Utrecht) – ook vergeleken met Oost-Nederland (Overijssel/Gelderland). Gedurende de gehele onderzochte periode stagneerde dit rond de 2 percent.

34 Daarbij valt de invloed van de Friese hofstijl niet te veronachtzamen. Cf. J. de Haan, 'Cornelis Kooystra (1712-1769). Leven en werk van een beeldhouwer', *Historisch jaarboek Groningen* 2003, 59-90, 61 en *Hier ziet men uit paleizen. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen, 2005) 242-244.

35 Over de universiteitsmigranten is meer bekend. Zie F.R.H. Smit en G. Jensma, 'Universiteiten van Friesland en Groningen, 1585-1811: een dubbelportret' in: *Academisch Onderwijs in Franeker en Groningen 1585-1843. IJver en Wedijver* (Groningen 1985) 13-32, passim.

36 Naar schatting telden Drenthe, Bentheim en Emsland (incl. Lingen) aan het begin van de zeventiende eeuw (resp. 17.000, 12.000 en 30.000 inwoners).

Integratie in de Nederlanden

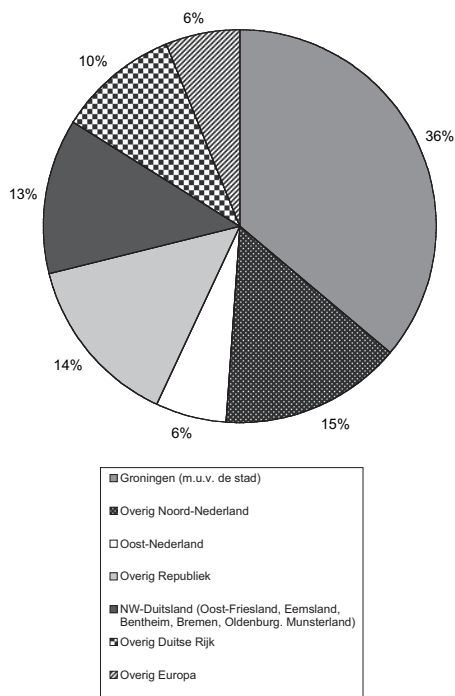
Qua migratiepatronen bleef Groningen nog lang nauwe en intensieve relaties onderhouden met de Duitse gebieden, met name Oostfriesland, het Emsland en Münsterland-Westfalen. We noemden hiervoor het geringe aantal migranten dat afkomstig was uit de beide Hollandse gewesten en Utrecht. Toch raakte de stad Groningen geleidelijk aan geïntegreerd in de Republiek. Deze heroriëntatie op het westen en, in het verlengde daarvan, de voortgaande staatkundige integratie, is een proces dat getypeerd kan worden als een ‘dalend cultuurgoed’ dat via de politieke en culturele elite geleidelijk werd overgenomen door de ‘onderliggende’ maatschappelijke lagen. Hoewel een onderzoek naar godsdienstige motieven van de migranten in zijn algemeenheid buiten het bestek van dit artikel valt, kan aan de hand van attestaties wel iets worden gezegd over het aandeel van de lidmaten van de gedurende de Republiek heersende kerk, de Nederduits Gereformeerde kerk. Statistische gegevens over attestaties zijn een goede indicator voor het proces van politieke integratie in de Republiek omdat voor veel politieke functies het lidmaatschap van deze kerk een voorwaarde was. De Gereformeerde Kerk had ten tijde van de Republiek en met name in Groningen vooral tijdens de zeventiende eeuw in alle opzichten het karakter van een staatskerk, waarbij het stadspatriciaat zeer nauw vervlochten was met het bestuur van de kerk.³⁷ We zien de invloed van de calvinistische ‘staatskerk’ ook weerspiegeld bij de migranten. Een vergelijking tussen de percentages ondertrouwen van elders met de ondertrouwen met een attestatie van elders over qua tijdspanne niet geheel samenvallende perioden laat niettemin opmerkelijke overeenkomsten en verschillen zien. Beide percentages van de uit de Republiek (provincie Stad en Lande, Drenthe, Friesland en Oost-Nederland) afkomstige ondertrouwen staan vrijwel op gelijke hoogte. De Noordwest-Duitsers, waar de lutheranen en de katholieken veruit in de meerderheid zijn, zijn zwaar ondervertegenwoordigd bij de attestanten, terwijl overig Duitsland (met name het Rijnland en daarbinnen vooral de Palts, Gulik en Kleef) weer bovengemiddeld vertegenwoordigd is. Dit calvinistische karakter geldt nog sterker voor de migranten die uit de overige delen van de Republiek (met name Holland, Zeeland en Utrecht) afkomstig zijn. Hier zijn de calvinistische migranten – met de beste papieren – oververtegenwoordigd. Het was bepaald niet een van de geringste fenomenen waaruit kon worden afgeleid dat Stad en Lande langzaam aan geïntegreerd raakte in het nieuwe, weliswaar losse, maar onmiskenbare staatsverband van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Tenslotte

De voorlopige resultaten uit ons onderzoek op basis van zowel de burgerboeken als de huwelijksproclamaties geven aan dat het rekruteringsgebied van migranten van de stad Groningen gaandeweg inkromp. Uiteraard was de bevolking van de stad, zoals vrijwel overal het geval was, primair samengesteld uit de bekende mix tussen mensen uit de nabije omgeving en mensen van grotere afstand. Maar vooral die laatste bleven in de achttiende eeuw steeds meer weg en wanneer we Noord-Nederland, net als gezaghebbende tijdgenoten als Willem Frederiks en Ubbo Emmius eenvoudigweg als

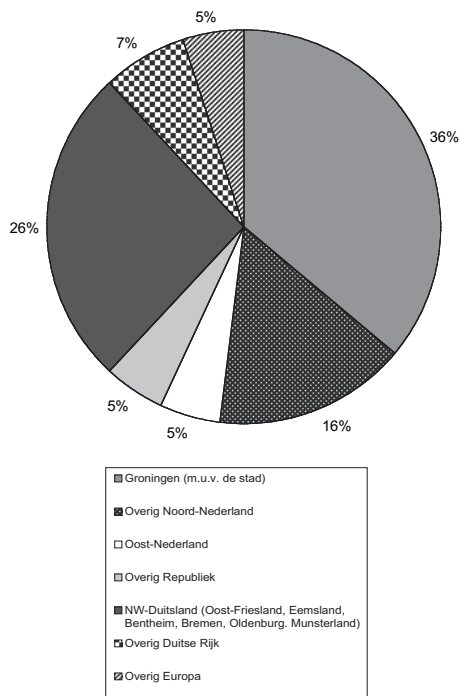
³⁷ Schilling, Heinz, ‘Das calvinistische Presbyterium in der Stadt Groningen während der frühen Neuzeit und im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts’ in: Heinz Schilling und Herman Diederiks, *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien, 1985), 195-273, 196-198, 254.

Grafiek 6: *Herkomst attestaties Gereformeerde kerken Groningen, 1594-1660*

Bron: W.G. Doornbos, *Lidmatenboek van de gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660* (Groningen 2001).

Grafiek 7: *Herkomst vreemde huwelijkspartners Groningen, 1611-1725*

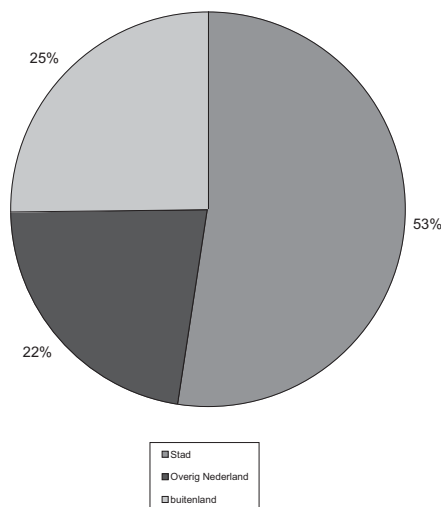

Bron: op basis OAG, retro-acta burgerlijke stand, *ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Friesland aanduiden, dan werd Groningen gaandeweg meer Fries. Dat de stad echter in de zeventiende eeuw en daarvóór vermoedelijk in sterke mate ook een 'Duitse', of beter wellicht Westfaalse stad was, of althans dit element sterk vertegenwoordigd was in haar bevolking, is duidelijk. Het rekruteringsgebied reikte ver en daarbij ging het niet zozeer, zoals thans, om universiteitsmigranten, maar om een qua leeftijd en beroep veel bredere doorsnee van de bevolking, zoals een echte grote stad – en daar kon het met enige wil toe worden gerekend – betaamd. Een grote stad, maar geen wereldstad. Dat kunnen we zien aan een vergelijking met Amsterdam. De wereldhaven aan het IJ trok behalve meer migranten uit het buitenland, naar schatting relatief veel meer niet-Duitse buitenlanders dan de stad Groningen aan (in de door ons onderzochte periode 40 percent tegenover 13,8 percent in Groningen). Dat gold zelfs nog sterker voor het dertiental andere grote Hollandse steden. Die trokken veelal dankzij een zekere economische specialisatie (bijvoorbeeld textiel in Leiden en Haarlem) procentueel gezien zelfs meer niet-Duitsers aan dan Amsterdam, waaronder vooral migranten uit België, Frankrijk en Groot-Brittannië.³⁸

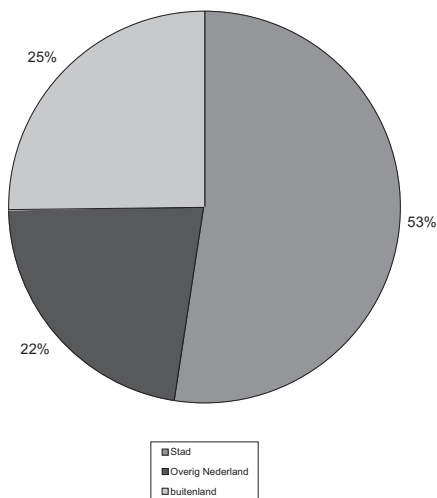
38 Van Lottum, *Across the North Sea*, 65; Lucassen, *Immigranten*, 22,25,26; vgl. Lesger, 'Variaties', 135.

Grafiek 8: *Herkomst ondertrouwenden Groningen, 1611-1725 (60 jaren)*

Bron: op basis OAG, retro-acta burgerlijke stand, *ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Grafiek 9: *Herkomst ondertrouwenden Amsterdam, 1631-1725 (60 jaren)*

Bron: Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia 1600-1800* (Dordrecht 1976).

Vast staat dat er tot 1680 meer mannelijke ondertrouwd en naar Groningen kwamen vanuit het buitenland dan uit wat thans Noord-Nederland is. De percentages Duitsers (uit Noordwest-Duitsland en elders) onder de ‘buitenlanders’ waren daarbij ongeveer gelijk aan de percentages Ommelanders, Friezen en Drenten bij elkaar genomen. Na 1680 en vooral na 1720 slaat dat beeld om. Het aantal buitenlandse mannen bij de ondertrouwd en loopt terug en de Noord-Nederlandse mannen zijn nu echt in de meerderheid. Onder de ondertrouwd en vrouwen hadden die uit Noord-Nederland altijd al de overhand, maar ook hier werd hun aandeel steeds groter. In de achttiende eeuw werd Groningen op die manier meer Fries dan het eeuwenlang was geweest en daarmee vooral ook een Nederlandse stad.

Buurtwinkels en winkelstraten

De evolutie van het Antwerpse winkelbedrijf in de nieuwe tijd*

Inleiding

Aan het begin van het nieuwe millennium buigt ook de wetenschappelijke wereld zich steeds meer over de wortels van onze consumptiemaatschappij. De historische achtergronden van het winkelbedrijf genieten vandaag, na een jarenlange verwaarlozing ten voordele van de internationale groothandel, de belangstelling van vele onderzoekers, zowel in binnen- als buitenland.¹ Een favoriete onderzoekspiste wordt gevormd door de zoektocht naar de transformatie van 'traditionele, lokale en primitief georganiseerde' kleinhandel tot 'moderne distributiesystemen'. Deze laatste werden volgens James Jeffreys getypeerd door nieuwe verkoopstechnieken, die vooral tot uiting kwamen in het ontstaan van warenhuizen; door het toenemend belang van winkels ten nadele van markten, marskramers en andere niet-vaste verkooppunten; en door ruimtelijke concentratietendenzen in gespecialiseerde 'central business districts'. Nog steeds volgens Jeffreys zouden deze evoluties pas in de negentiende eeuw hebben plaatsgevonden.²

Deze, nu al een halve eeuw oude tijdslijn, is ondertussen herzien. Recent werk heeft het ontstaan van winkelbuurten lang voor de negentiende eeuw aangetoond.³ De veranderingen in vroegmoderne kleinhandelspatronen en -praktijken en de wijde verspreiding van winkels in het achttiende-eeuwse Engeland werden al onderzocht.⁴ Ook in de vroegmoderne steden van de Lage Landen heeft men de complexe en gedifferentieerde vestigingspatronen van het moderne winkelbedrijf ontdekt.⁵ Maar deze werken lijden, ondanks hun onmiskenbaar belang, naar mijn inzien aan enkele nadelen: ofwel behandelen ze telkens slechts één (vroegmodern) patroon, ofwel schetsen ze evoluties in steden met een opwaartse economische trend.

In deze bijdrage wil ik drie elementen samenvoegen die volgens mij noodzakelijk zijn voor een studie van commerciële locatiepatronen en een beter inzicht in de ruimte-

* Allereerst wil ik mijn dank betuigen aan de volgende mensen zonder wie dit artikel veel kritische inzichten zou hebben moeten ontberen: Peter Stabel, Bert De Munck, Bruno Blondé en de twee anonieme lezers gekozen door de redactie.

1 I. Van Damme, 'Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca. 1450-ca. 1850)', *Stadsgeschiedenis*, 2 (2007) 54-64.

2 J. Jeffreys, *Retail trading in Britain, 1850-1950* (Londen 1954).

3 Onder andere J. Stobart en A. Hann, 'Retailing revolution in the Eighteenth century? Evidence from North-West England', *Business History*, 46 (2004) 171-194.

4 C. Shammass, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford 1990); H.C. Mui en L.H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth century England* (Londen 1989).

5 C. Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4 (2007) 35-70; E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2006); D. Vanneste, 'Residential reflection of socio-economic patterns in 18th century belgian towns: the example of the town of Ghent', in: R. Baetens en B. Blondé (red.), *New approaches to living patterns* (Turnhout 1991) 11-38; B. Blondé, 'Winkelen te Lier. Een onderzoek naar de afbakening van het Lierse hinterland in de achttiende eeuw', in: *Het stedelijke netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering* (Brussel 1992) 111-124.

lijke context waarbinnen consumptiepatronen en sociale verhoudingen vorm krijgen.⁶ Allereerst, lijkt het mij moeilijk om uitspraken te doen over het ontstaan en vooral de evolutie van 'winkelstraten' op basis van één enkel tijdsmoment. Verschillende patronen moeten gebruikt worden om mogelijke evoluties op te sporen. Vervolgens worden de exacte combinaties van winkels op straatniveau onderzocht. Uitgaande van het moderniteitsconcept van Jeffreys, zullen we proberen te achterhalen of de rol van de markt nog steeds van zulk belang was dat kleinhandelaars zich daar gingen vestigen, dan wel of we eind achttiende eeuw al van een triomf van de winkel en de 'moderne winkelstraat' moeten spreken?⁷ Onze aandacht zal daarbij ook uitgaan naar buurtwinkels en wat deze dan wel aanboden. Ten slotte is de sociale achtergrond van de winkels van zeer groot belang. De economische spankracht van de winkeliers in kwestie bepaalt mede, naast klantenstromen, waar ze zich in de stad vestigden.

Het achttiende-eeuwse Antwerpen is voor deze studie uitermate geschikt als casus. Tijdens deze periode was Antwerpen niet meer de commerciële metropool van weleer, maar de stad en haar hinterland bleven sterk verstedelijkte, bevolkte en gecommercialiseerde gebieden.⁸ Aan het begin van de achttiende eeuw kende de stad nog 70.000 inwoners. Als gevolg van een diepe economische crisis, waarbij vooral de exportnijverheden, maar ook de landbouw en de handel aan dynamiek verloren, zakte dit inwonertal midden achttiende eeuw tot nauwelijks 48.600 inwoners.⁹ Tegen het einde van de eeuw herstelde de economie zich licht en nam het aantal inwoners weer toe. Doorheen de eeuw onderging Antwerpen vele transformaties die men vaak toeschrijft aan de 'geboorte van een consumptiemaatschappij'. Met stijgende reële lonen – ondanks een toenemende werkloosheid – waren steeds meer sociale lagen in staat tot consumptie.¹⁰ Consumenten gaven echter niet langer de voorkeur aan producten van goede kwaliteit met een lange levensduur, maar verkozen makkelijker vervangbare en dus goedkopere, lichtere en minder duurzame producten.¹¹ Daarenboven vertoonde de vroegmoderne kleinhandel in de Scheldestad alvast één 'modern' aspect: het toenemend belang van vaste verkooppunten ten nadele van kramers vanaf het einde van de zeventiende eeuw.¹²

6 Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 35-70.

7 Zie de bijdragen van D. Calabi, V. Harding, D. Keene en J. Stobart in: B. Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe* (Turnhout 2006). Verder: R. Baetens, 'De lokale markten te Antwerpen (16e-18e eeuw)', in: *Antwerpen in de XVIIde eeuw* (Antwerpen 1989) 169-202.

8 B. Blondé en I. Van Damme, 'Southern Netherlands between 1585 and 1830', in: J. Mokyr (red.), *The Oxford encyclopedia of economic history* (Oxford 2003) 392-394.

9 I. Van Damme, 'Het vertrek van Mercurius. Historiografische en hypothetische verkenningen van het economisch wedervaren van Antwerpen in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *NEHA-Jaarboek*, 66 (2003) 8-21; H. Van Der Wee, 'Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late Middle Ages to the eighteenth century. A synthesis', in: Idem (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late middle ages – early modern times)* (Leuven 1988) 307-381.

10 B. Blondé, 'De plus nouveau et de plus galant. Mode en consumptieveranderingen te Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, 12 (2000-2001) 227-229; J. Everaert, 'Een "noble besogne" in verval. De kwijpende trafiek in kunst en edelstenen tussen Vlaanderen en Spanje (1650-1685)', in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de Nederlanden. Liber amicorum prof. Dr. M. Baelde* (Gent 1993) 183-188.

11 C. Shammas, 'The decline of textile prices in England and British America prior to industrialization', *Economic History Review*, 48 (1994) 483-507; J. Styles, 'Product innovation in early modern London', *Past & Present*, 168 (2000) 124-169; M. Berg, 'From imitation to invention: creating commodities in eighteenth-century Britain', *Economic History Review*, 55 (2002) 1-30.

12 L. Van Aert, *Leven of overleven? Winkelhouden in crisistijd: de Antwerpse meerseniers, ca. 1648-ca. 1748* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Antwerpen 2007) 184; B. Blondé en H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse

Voor het vroegmoderne Antwerpen beschikken we bovendien over bronnen die ons toelaten om vestigingspatronen (1636, 1700 en 1788) te schetsen en met elkaar te vergelijken, én om deze laatste te plaatsen binnen het al dan niet veranderende sociaal weefsel (huishuurwaarden voor 1704 en telling van 1796). Zo kunnen we nagaan of er zich in Antwerpen eenzelfde evolutie voordeed als in bepaalde achttiende-eeuwse Engelse steden, waarbij de verspreiding van 'leisure consumption' tot specifieke winkel- en sociale patronen leidde.¹³ In vele Britse studies worden consumptieveranderingen en kleinhandelsevoluties immers in verband gebracht met economisch welvaren.¹⁴ Zou een uitblijven van economische groei de winkelpatronen hebben beïnvloed?

Om het Antwerpse winkelbedrijf in kaart te brengen, maken we gebruik van de ledenlijsten van het meerseniersambacht voor de jaren 1636, 1700 en 1788.¹⁵ Officieel werd te Antwerpen verordend dat iedereen die 'de el ende de balans gebruyckte' (iedereen die in het klein verkocht), lid moest worden van dit ambacht.¹⁶ Behalve als er al een corporatie bestond waarbinnen men in zijn specifieke waren kon handelen, zoals voor oudekleerkopers, brouwers, bakkers, vleeshouwers en visverkopers.¹⁷ Voor deze beroepen beschikken we over de volkstelling van 1755, die net als de ledenlijsten een geografische analyse mogelijk maakt omdat ze per straat werd uitgevoerd.¹⁸ De overgrote meerderheid van de winkeliers was echter binnen het meerseniersambacht te situeren: 1117 van de 1695 mannelijke en 407 van de 532 vrouwelijke kleinhandelaars actief in 1755 verkochten 'meerse waren'.

Een sociale indicatie krijgen we dankzij een huishuurskohier van het jaar 1704.¹⁹ Meer dan de helft van de in 1700 actieve meerseniers kon in deze registratie van hoofdbewoners worden geïdentificeerd. Armere winkeliers die één of enkele kamers (onder)huurden, zullen echter niet in deze bron terug te vinden zijn. Desondanks kunnen we op basis van deze bron wel een sociaal-ruimtelijk beeld van de stad bieden. Dankzij de bewerking van de telling van het jaar IV (1796) door De Belder, kunnen we ook de meerseniers uit 1788 sociaal-geografisch plaatsen.²⁰

De relatie tussen woonsituatie (vaak een sociale indicatie) en winkel was vaak heel

meerseniers: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 84 (2001) 207-229.

13 J. Stobart, 'Leisure and shopping in the small towns of Georgian England. A regional approach', *Journal of Urban History*, 31 (2004) 479-503.

14 J. Thirsk, *Economic policy and projects: the development of a consumer society in early modern England* (Oxford 1978); N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England* (Londen 1982); D. Alexander, *Retailing in England during the industrial revolution* (Londen 1970).

15 Stadsarchief Antwerpen (SAA), fonds Gilden en Ambachten (GA), nrs. 4215, 4219 en 4232.

16 Naast kleinhandelaars waren er ook een aantal kleinproducenten lid van het meerseniersambacht. Zij zijn echter makkelijk uit de bronnen te filteren aangezien elke lidgeld betalende meersenier met zijn of haar beroep werd genoteerd.

17 E. Geudens, *Het hoofdambacht der meerseniers. (Burgerdeugd-1)* (Antwerpen 1891-1904) 35.

18 13.636 gezinshoofden konden geïdentificeerd worden, waarvan 2069 zonder beroepsvermelding, op een totale bevolking van ongeveer 44.400 inwoners intra-muros, met de buitenwijken ca. 48.600. B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden: ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca.1750-ca. 1790)* (Brussel 1999) 282-283. De volkstelling van 1755 wordt in twee onvolledige exemplaren bewaard: één in het Antwerps stadsarchief (SAA, Privilegiekamer, 2561-2563) en één in het Algemeen Rijksarchief (ARAB, FOB, 388-405). Beide bronnen werden gecombineerd tot één gegevensbank door Bruno Blondé, Bart Willems en Laura Van Aert. Hierbij nogmaals mijn dank aan zowel Bruno Blondé als Bart Willems.

19 SAA, Rekenkamer, nr. 2520.

20 J. De Belder, 'De behuizing te Antwerpen op het einde van de XVIIIe eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwe geschiedenis*, 8 (1977) 367-446, vooral 394-395.

nauw. In de achttiende eeuw was de winkel, zowel in Antwerpen als in Brussel, Lier of elders, meestal gevestigd in de voorste kamer van het woonhuis van de kleinhandelaar,²¹ net zoals dat in Engeland en Frankrijk het geval was. Een echt consequente scheiding tussen woon- en werkmilieu zou pas laat in de negentiende eeuw worden doorgevoerd.²² Winkel- en woonruimte zijn uiteraard niet allesbepalend voor de sociale status van een kleinhandelaar, maar de daaraan bestede bedragen geven een inzicht in de mogelijkheden waarover hij of zij beschikte en lopen met die sociale status in grote lijnen parallel.²³

De waarde van een huis werd door verschillende factoren bepaald: de ligging, de grootte en de indeling van het pand, de aard van het gebouw (woonhuis, winkel, nijverheidsbedrijf, opslagruimte, enzovoort) en de staat waarin het zich bevond. Voor commerciële ruimtes was de ligging vaak belangrijker dan voor de werkplaatsen van kleine nijverheidslieden.²⁴ Dit leidde ertoe dat, zoals we zullen opmerken, de kleinhandelaars op een duurdere locatie gehuisvest waren dan de gemiddelde Antwerpenaar. Winkeliers waren bereid en in staat om hogere prijzen te bieden voor het huren of kopen van commercieel gunstig gelegen vestigingen.²⁵

Evolutie van het winkelpatroon tussen 1636 en 1788

Voor de analyse van de algemene evoluties van het vroegmoderne winkelpatroon werden enkel de commerciële beroepen binnen het meerseniersambacht beschouwd.²⁶ Op afbeeldingen 1, 2 en 3 voor respectievelijk 1636, 1700 en 1788 staan straten aangegeven waarin zich minstens tien winkels bevonden en waarvoor de ratio 'winkels/andere huizen' minstens 10 percent bedroeg. Als 'winkelstraten' beschouwen we de straten waarin minstens in de helft van alle woningen een winkel gevestigd was. Om evoluties te kunnen duiden werden ook straten met maar 10 à 25 percent en 25 à 50 percent winkels visueel voorgesteld.

Allereerst kunnen we stellen dat Antwerpen gedurende de hele onderzochte periode in commercieel opzicht grotendeels beantwoordde aan een centrummodel met uitlopers langs bepaalde uitvalswegen. Dit was allesbehalve uitzonderlijk.²⁷ In kleine steden zoals Lier en Turnhout, waren de winkeltjes met *merceriën* bijna uitsluitend gevestigd

21 Steegen, *Een winkel in de buurt*, 291; I. Van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-ca. 1748)* (Amsterdam 2007) 255-277; R. De Peuter, 'Textielwinkels in achttiende-eeuws Brussel', in: R. De Peuter en E. Steegen (red.), *Mag het iets meer zijn? Detailhandel en distributie van consumptieartikelen in de Nederlanden, 1450-1850* (Brussel, ... ter perse).

22 C. Walsh, 'Shop design and the display of goods in eighteenth-century London', *Journal of design history*, 8 (1995) 157-176; Idem, 'The advertising and marketing of consumer goods in eighteenth-century London', in: C. Wischerman en E. Shore (red.), *Advertising and the European city: historical perspectives* (Aldershot 2000) 79-95; C. Sargentson, 'The manufacture and marketing of luxury goods: the marchands merciers of late 17th- and 18th-century Paris', in: R. Fox en A. Turner (red.), *Luxury trades and consumerism in ancien régime Paris. Studies in the history of the skilled workforce* (Aldershot 1998) 99-137 (vooral 128-130); N. Cox, *The complete tradesman. A study of retailing, 1550-1820* (Burlington 2000) 93.

23 Van Aert, *Leven of overleven*, 329-335.

24 G. Shaw, 'The study of retail development', in: J. Benson en G. Shaw (red.), *The evolution of retail systems, c. 1800-1914* (Londen 1992) 1-14; Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 28; Keene, 'Sites of desire', 125-154.

25 Blondé, 'Winkelen in Lier', 123; H.W. Richardson, *Regional Economics: location theory, urban structure and regional change* (Londen 1972) 132; H. Carter en C.R. Lewis, *An urban geography of England and Wales in the nineteenth century* (Londen 1992) 89-90.

26 De overige kleinhandelaars, in aantallen veel minder belangrijk, zullen apart besproken worden. Op 2227 kleinhandelaars in 1755 telden we 1524 verkopers van 'meerse waren' (68%). SAA, P, 2561-63.

27 M.T. Wild en G. Shaw, 'Trends in urban retailing: the British experience during the nineteenth century', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 70 (1979) 35-44.

langs de centrale uitvalswegen in de vier windrichtingen.²⁸ Elders deed er zich een concentratie in het voor consumenten gemakkelijk bereikbare centrum voor.²⁹ Gebruikelijker nog was een combinatie van beide, zoals in de middelgrote steden Mechelen, Leuven en Maastricht, waar een vrij centrale handelsligging (tot op de centrale marktplaats zelf) en een spreiding langs de drukste invalswegen een na te streven lokalisatie was.³⁰ Ook de Gentse meerseniers concentreerden zich op de grote toegangswegen naar de Vrijdagsmarkt en het bredere centrum, waar ze een 'centraal winkeldistrict' vormden.³¹ In de Scheldestad vond men ook meerseniers rond de Vrijdagsmarkt, al was dat in Antwerpen vooral het terrein van de oudeklerkopers.³²

In een grote stad zoals Amsterdam daarentegen was er midden achttiende eeuw sprake van een heus centrum-model, net zoals in Brussel.³³ In de Brabantse hoofdstad bevonden de belangrijkste winkelstraten zich bijna alle binnen de eerste omwalling, zonder echter een absolute voorkeur voor markten; slechts één uitvalsweg kon daar in 1783 als een winkelstraat worden beschouwd, namelijk de Anderlechtse straat.³⁴

Antwerpen zonder meer op één lijn plaatsen met andere steden zou bovendien voorbijgaan aan een aantal zeer specifieke evoluties. Enkele centrumstraten bleven onveranderd in hun commerciële aantrekkingskracht (Grote Markt, Melkmarkt, omgeving hedendaagse Groenplaats), andere winkelcentra hebben zich licht verplaatst (Jeruzalemstraat ten noorden van de Wolstraat werd in de loop van de eeuw vervangen door de Wijngaardstraat, juist ten zuiden van diezelfde Wolstraat), maar één belangrijk concentratiepunt verdween helemaal, namelijk de winkelstraten aan de waterkant.³⁵ Dit was duidelijk een achttiende-eeuwse evolutie, aangezien in 1636 niet enkel die havenstraten maar ook andere zoals de Stoofstraat een heuse winkelwijk naast het water vormden. Ook de traditionele commerciële concentratie rond de Beurs loste op in het niets gedurende de achttiende eeuw. Tegelijk ontstond er in de loop van die eeuw een heuse winkelas in het centrum: Eiermarkt, Melkmarkt, Koepoortstraat en zelfs Klapdorp buiten het eigenlijke centrum vormden een onafgebroken winkellint.³⁶ Deze 'noord-zuidas' werd gekruist door enkele evenwijdige 'oost-westassen' die, zonder even grote

28 A. Van Den Broeck, 'Marchands de tout, faiseurs de rien. Het Lierse meerseniersambacht tijdens de tweede helft van de 18de eeuw', *Lira Elegans*, 3 (1993) 51-83, vooral 60-62; Blondé, 'Winkelen te Lier', 111-124; L. Lippeveld, *Bijdragen tot de sociale geschiedenis van het Turnhoutse kramersambacht (1734-1755)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1983) 4-7 en 37-38.

29 Wild en Shaw, 'Trends in urban retailing', 35-44.

30 G. De Smet, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Mechelse ambachtelijke milieu. Het ambacht van de kramers (1712-1749)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1982) 259; H. Saenen, *Bijdrage tot de sociale geschiedenis van het Leuvense ambachtelijke milieu. Het ambacht van de kramers (1675-1725)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1981) 240-241; M. Saenen, *Bijdrage tot de sociale studie van het Leuvense ambachtelijk milieu: het kramersambacht (1725-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1985) 58-59. Steegen kwam tot min of meer dezelfde conclusie voor Maastricht. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 305-314. In Maastricht in 1733 lijken er overal in de stad winkels te liggen. Toch deed er zich een concentratie voor: in tien winkelstraten hokten 56 procent van de leden van het kramersambacht samen.

31 E. Van De Weghe, *Het Gentse meerseniersambacht (1540-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1995) 86, 92-103.

32 Van Damme, *Verleiden en verkopen*.

33 Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 35-70.

34 Bruneel en Delporte, 'Approche socio-professionnelle', 493 (carte 4).

35 Zowel het Sint-Pietersvliet en zijn uitlopers Spieringstraat en Clappeystraat (ten noorden van de Burcht) als de Schipstraat (ten zuiden) zijn verdwenen. Meer naar het centrum heeft de Braderijstraat achter het Stadhuis alle commercieel belang verloren en hebben zowel de Suikerrui als de Vlasmart aan belang ingeboet.

36 Ik volg hier Baetens' ruimtelijke analyse dus niet. Baetens, 'De lokale markten', 193 en 202.

Kaarten 1-3: Voornaamste winkelstraten te Antwerpen (1636, 1700 en 1788).

Legende: winkeldichtheid in procenten:
 dunne lijn: 10-24.99%;
 gemiddelde lijn: 25-49.99%;
 dikke lijn: 50% en meer.

Bron: SAA, GA 4215; GA 4219 en R 2520;
 GA 4232.

winkelconcentraties te bereiken, toch duidelijk aan belang wonnen in de loop van de achttiende eeuw. Het gaat hier voornamelijk om de oostelijke in- en uitvalswegen Keizerstraat, Paddengracht (vandaag Prinsesstraat), Kipdorp en Lange Nieuwstraat, die leidden naar de in 1700 al commercieel zeer belangrijke Kipdorppoort. De zuidelijke uitvalswegen daarentegen, naar de Sint-Jorispoort en het Bastion, hebben duidelijk aan belang moeten inboeten.

De verschuiving van het commerciële belang van de zuid-oostelijke naar de oostelijke uitvalsweg wordt weerspiegeld in de toegenomen inkomsten uit tollén aan de stadspoorten.³⁷ Ook in Lier en Maastricht kenden de straten die naar de meest gepasseerde poorten leidden, de hoogste winkeldichtheid.³⁸ De verkeersdrukke bepaalde dus mede de geschiktheid van een handelslocatie. Vooral ‘intercepting positions’, waar de klant op weg tussen het centrum en de woonplaats langs moet, waren gegeerd.³⁹

Wat de kwantiteit betreft, bleef het aantal kleinhandelaars ondanks de stadsvlucht toenemen van 1677 in 1700 tot 2195 in 1788. Ruimtelijk gesproken situeerde deze groei zich niet in de winkelstraten in het oude centrum, maar wel op de invalswegen en

37 Van Damme, *Verleiden en verkopen*, 44-45.

38 Blondé, ‘Winkelen in Lier’, 106-120.

39 H. Carter, *The study of urban geography* (Londen 1981); Shaw, ‘The study of retail development’, 1-14.

Tabel 1: Verdeling van de kleinhandelaars naar type goederen en vestigingsplaats*

1636	Assen centrum		Uitvalswegen		Rest van de stad		Totaal
	279	46.8%	225	46.4%	124	51.0%	628
Dagelijkse behoeften	44.4%		35.8%		19.8%		100%
(semi)duurzame consumptiegoederen	317	53.2%	260	53.6%	119	49.0%	696
	45.4%		37.5%		17.1%		100%
	596	100%	485	100%	243	100%	1324
Totaal	45.0%		36.6%		18.4%		100%

1700	Assen centrum		Uitvalswegen		Rest van de stad		Totaal
	176	35.3%	281	47.9%	246	47.8%	703
Dagelijkse behoeften	25.0%		40.0%		35.0%		100%
(semi)duurzame consumptiegoederen	323	64.7%	306	52.1%	269	52.2%	898
	36.0%		34.0%		30.0%		100%
	499	100%	587	100%	515	100%	1601
Totaal	31.3%		36.5%		32.2%		100%

1788	Assen centrum		Uitvalswegen		Rest van de stad		Totaal
	191	38.3%	383	47.3%	475	59.7%	1049
Dagelijkse behoeften	18.2%		36.5%		45.3%		100%
(semi)duurzame consumptiegoederen	307	61.7%	426	52.7%	320	40.3%	1053
	29.2%		40.4%		30.4%		100%
	498	100%	809	100%	795	100%	2102
Totaal	23.7%		38.5%		37.8%		100%

Bron: SAA, GA 4215, 4219 en 4232; SAA, R2520.

* Op 1503 kleinhandelaars met bekend specialisme in 1636 werden 143 kramers en 36 apothekers en drogisten niet opgenomen. SAA, GA, 4215. Voor 1700 was dat het geval voor 29 kramers, 33 apothekers en 15 drogisten op een totaal van 1677 bekende kleinhandelaars. SAA, GA, 4219. En op een totaal van 2195 in 1788 bekende kleinhandelaars werden 41 kramers, 14 apothekers en 38 drogisten niet opgenomen. SAA, GA, 4232.

vooral buiten de winkelstraten (zie tabel 1).⁴⁰ Voor de eerste analyse, zijn voor de drie peiljaren telkens alle winkels met bekend aanbod ingedeeld naar ruime aanbodscategorie enerzijds en plaats van vestiging anderzijds.⁴¹

Ondanks het ontstaan van een heuse winkelass in 1788 groeide vooral het aantal winkels buiten de winkelstraten. Deze groei was vooral toe te schrijven aan winkels voor dagelijkse behoeften. Bijna 60 percent van de winkels buiten de grote assen in 1788 verkochten dagelijkse behoeften, terwijl dat in 1700 en 1636 maar de helft betrof.

⁴⁰ Voor 1636 is de foutenmarge wel zeer groot aangezien er meer dan 500 meerseniers werden genoteerd waarvan we niet weten wat ze verkochten. In 1700 waren dat er nog maar half zoveel (237) en in 1788 bleven er maar 10 onbekend. SAA, GA, 4215, 4219 en 4232.

⁴¹ Voedings- en genotsmiddelen en kruidenierswaren (met uitzondering van drogerijen en medicijnen) behoren tot de eerste categorie. De tweede categorie bestaat uit zowel stoffen, kleding, accessoires en gebruiksvoorwerpen als boeken, luxeobjecten en woninginrichtingartikelen.

Het totale aantal winkels in dagelijkse benodigdheden buiten de assen was dan ook verdubbeld in de loop van de achttiende eeuw. Dit patroon komt helemaal overeen met de gegevens voor midden achttiende-eeuws Amsterdam⁴² én met hedendaagse locatie-theorieën. Winkels die zogenaamd 'convenience goods' verkopen gaan zich immers nabij de klanten vestigen, daarmee beantwoordend aan een patroon van 'algemene toegankelijkheid'.⁴³ (Semi-)duurzame consumptiegoederen, zoals kleding, schoenen of sieraden, hebben een hogere drempelwaarde en blijven meestal in het centrum, dicht bij andere winkels met dezelfde soort producten.⁴⁴ Het soortelijk gewicht nam bijgevolg toe in het centrum van de Scheldestad in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw. Maar de echte groei van deze sector bevond zich op de perifere assen. Deze winkellinten zijn een uiting van 'lineaire toegankelijkheid' en zijn het resultaat van de bovengenoemde wens van winkeliers om passanten te onderscheppen. Het achttiende-eeuwse Antwerpen stond immers hoog op de trap van Brabantse steden met een verzorgingsfunctie.⁴⁵ Dit gold in mindere mate voor dagelijkse behoeften, aangezien er in de loop van de achttiende eeuw steeds meer commercieel ontwikkelde dorpen in het Antwerpse ommeland te vinden waren.⁴⁶

Al in de zeventiende eeuw was bijna geen enkele straat in Antwerpen te vinden, waarin er niet minstens één winkelier zijn of haar waren aan de man of vrouw probeerde te brengen. Op het einde van de achttiende eeuw was die verspreiding nog duidelijker te merken, met als resultaat 'een winkel in de buurt', of preciezer nog: in elke straat. De winkeldichtheid langs de oostelijke uitvalswegen en aan de Sint-Jorispoort duidt er op dat het hinterland wel bediend werd, maar de extreme concentratie in 1788 op één duidelijke winkelass met enkele uitlopers in het stadscentrum wijst op een 'echte' winkelcentrum, waar mensen speciaal naar toe trokken om hun inkopen te doen. Niettemin verstopten de contrasten tussen winkellinten in het centrum, uitvalswegen en winkels in niet-commerciële buurten, nog steeds te veel verschillen. Waarschijnlijk was de combinatie van winkels aan de poorten zeer verschillend van die in de binnenstad. Zo kunnen wij ons de vraag stellen of de winkelstraten in het centrum uitingen waren van 'lineaire' dan wel 'speciale toegankelijkheid'. Onder dit laatste moeten we concentraties verstaan van winkels die zich ofwel op dezelfde klanten richten ofwel vergelijkbare goederen verkopen.⁴⁷

Om de analyse te verduidelijken zullen de verschillende kleinhandelsspecialismen per categorie behandeld worden. Als voorbeeld van de (semi-)duurzame consumptiegoederen, zullen enkel de textielwaren en accessoireverkopers behandeld worden. Naast het specifieke patroon zal ook telkens de sociale inbedding van de winkellocatie

42 Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 47-48.

43 Carter, *The study of urban geography*; Shaw, 'The study of retail development', 1-14.

44 De reikwijdte is de afstand die een klant wil afleggen om de winkel te bereiken. De drempelwaarde is de vraag die een winkel nodig heeft om te overleven. J.A. Dawson (red.), *Retail geography* (Londen 1980) 95-155.

45 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*.

46 H. Deceulaer, 'Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland. Drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 28 (2002) 439-468 (vooral 446-451); G. Leenders, 'De beroepsstructuur op het platteland tussen Antwerpen en Brussel (1702-1846)', in J. Craeybeckx en F. Daelemans (red.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en economisch* (Brussel 1983) 198-200; R. Van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 55 (1972) 172-203.

47 Carter, *The study of urban geography*.

besproken worden. Zo zullen we 'duurdere' winkels en winkelstraten kunnen onderscheiden van winkels voor dagdagelijkse behoeften en zelfs voor zogenaamde 'populuxe' goederen. Via locatiepatronen kunnen we bepalen welke van de hierboven beschreven toegangen op welke sector van toepassing waren. Dat kan op zijn beurt leiden tot een beter begrip van de ontwikkelingen van de winkelsector in zijn geheel en het fenomeen van de winkelstraat in het bijzonder.

Sociale gevolgen

De resultaten voor 1704, voorgesteld op afbeelding 4, zijn gemiddelden, waarbij we in het achterhoofd moeten houden dat de huishuren in eenzelfde straat zeer sterk konden verschillen.⁴⁸ Te afwijkende waarden, vooral aan de bovenkant van de huurschaal (vaak overheidsgebouwen of godsdienstinstellingen), werden niet in de berekeningen opgenomen. Toch durven we op straatniveau te werken aangezien Vanneste voor het achttiende eeuwse Gent tot de conclusie kwam dat de sociaal-economische en residentiële contrasten tussen straten groter waren dan de verschillen binnen eenzelfde straat.⁴⁹ Daarbij stelde De Belder voor de laat achttiende-eeuwse Scheldestad vast dat sociale homogeniteit nooit uit duidelijk te omlijnen buurten valt af te leiden, maar veeleer uit straatverbindingen.⁵⁰ Uit onderstaande gegevens blijkt hetzelfde voor de vroege achttiende eeuw.

Uit de analyse komt het beeld naar voren van een zeer kleine, relatief prijzige binnenstad met vooral heel dure uitvalswegen (rood en oranje gekleurd) naar het oosten. In het stadscentrum waren er maar een zeer beperkt aantal straten even duur: de Grote Markt en de achterliggende straten (Braderijstraat, Hoogstraat en Suikerrui) en het gebied dat vandaag de Groenplaats is. De overige straten in het centrum zijn voornamelijk in het geel aangegeven, met andere woorden de gemiddelde huishuren lagen nog steeds boven de 100 gulden. Wilde men minder dan 100 gulden huur aan een onderkomen spenderen, dan diende men zich te vestigen in een van de verbingsstraten tussen de grote uitvalswegen in de 'periferie'. Het zuiden van de stad, de 'parochie van miserie', was duidelijk het armoedigst, zonder één enkele straat waar een huis gemiddeld meer dan 100 gulden huur waard was.⁵¹

Vergelijken we dit vroege achttiende-eeuwse beeld met de situatie in 1796 zoals die werd beschreven door Jos De Belder,⁵² dan blijkt dat er in de loop van de achttiende eeuw weinig tot geen fundamentele sociaal-geografische verschuivingen plaatsvonden binnen de Antwerpse stadsomwalling.⁵³ Het patroon van 'dure' straten in 1704 (vanaf 140 gulden huishuur mediaan) bleef grotendeel onveranderd 'duur' in 1796 (vanaf 150

⁴⁸ De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 367-446; Vanneste, 'Residential reflection', 37.

⁴⁹ Vanneste, 'Residential reflection', 24.

⁵⁰ De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 404.

⁵¹ Hier kan een vergelijking worden gemaakt met het laat achttiende-eeuwse Gent, dat eveneens beantwoordde aan dergelijk centrum-periferie model met beter gegoede uitlopers langs de grote uitvalswegen. Vanneste, 'Residential reflection', 15-18. Leiden in 1749 beantwoordde meer aan de klassieke centrum-periferie welstandsverdeling, zonder al te veel uitlopers langs de uitvalswegen. H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 32 en 40.

⁵² De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 394-395.

⁵³ Zelfs in 1834 was er, ondanks de spectaculaire bevolkingstoename (van 50.000 inwoners in 1780 tot 112.000 in 1860), weinig veranderd. Vandermeersch, 'Typologie sociale', 54-56.

francs), met slechts enkele kleine uitzonderingen, waaronder de oncommerciële Blindestraat en de steeds minder belangrijke Vrijdagmarkt. De sociale degradatie van de daar gevestigde oudekleerkopers in de loop van de achttiende eeuw, werd al uitvoerig belicht door Ilja Van Damme.⁵⁴

Er kwamen in die periode echter ook enkele 'dure' straten bij, met als belangrijkste de Koepoortstraat, Eiermarkt en Kammenstraat. De eerste twee namen ook in commercieel belang toe, terwijl de laatste wat aan winkeldichtheid moest inboeten. Globaal genomen gingen sociaal niveau en winkeldichtheid echter hand in hand. Enkel het nabij gelegen Sint-Pietersvliet combineerde, net zoals de Kammenstraat, sociale opwaardering met commerciële achteruitgang. De as in zuid-oostelijke richting (Oudekorenmarkt, Kammenstraat), die, net zoals de altijd al zeer aanzienlijke Lange Gasthuisstraat, naar de St-Joris of Mechelse poort leidde, was dan ook de enige invalsweg met afnemende winkelconcentratie. De rijke woonbuurten lagen gedurende de gehele achttiende eeuw op of in de omgeving van de drie assen van west naar oost, die in de loop van de eeuw duidelijk aan commercieel belang toenamen.⁵⁵ Vooral de as in noord-oostelijke richting (Koepoortstraat, Klapdorp, Paardemarkt), richting Breda en Bergen op Zoom, won niet toevallig zowel aan sociaal aanzien als aan commercieel belang.⁵⁶ In het stadscentrum, waar deze assen vertrokken, kon men zowel in 1704 als in 1796 van een relatief homogene middenstandswijk spreken en tegelijk van de hoogste winkeldichtheid, zelfs al vonden er enkele belangrijke verschuivingen plaats, zoals het ontstaan van een heuse winkelas.⁵⁷

Goedkopere straten werden door winkeliers verlaten, zoals dat het geval was met enkele van de winkelconcentraties in de binnenstad (Vlasmarkt, Schipstraat en Jeruzalemstraat), waar de huishuur 'maar' 60 à 100 gulden bedroeg. Enkel de nieuwe commerciële concentraties in het noorden van de stad (Klapdorp, Falconplein, Hessenplein) waren goedkoper. Globaal genomen kan (op basis van tabel 2) worden gesteld dat het totale aantal commercieel belangrijke straten niet toenam, noch het aantal echte 'winkelstraten'. De toename van het aantal winkeliers in straten met een hoge winkelbezetting van 1086 in 1700 naar 1307 in 1788, valt immers te situeren in een toegenomen aantal straten met 25 à 50 percent winkels én in een lichte toename van de concentratietendens in de 'winkelstraten'. Maar naast deze kwantitatieve verschuiving zien we ook een belangrijke sociale verschuiving. In 1700 behoorden slechts zes winkelstraten tot de bovenste twee huishuurcategoriën. Op het einde van de achttiende eeuw was dat al het geval voor negen winkelstraten en meer dan dubbel zo veel straten met een iets lagere winkeldensiteit als aan het begin van de eeuw. Daar staat tegenover dat het aantal commercieel belangrijke straten van sociale categorie 4 en 5 was gedaald van 27 tot maar 11. We kunnen dus stellen dat in de loop van de achttiende eeuw Antwerpse winkeliers zowel verhuisden naar sociaal aantrek-

⁵⁴ Van Damme, *Verleiden en verkopen*.

⁵⁵ De 'dure' Huidevetterstraat moest aan belang inboeten en de Beurs werd zelfs verlaten, maar daar staat tegenover dat de minstens even dure uitvalswegen Kipdorp, Lange Nieuwstraat en zelfs Meir commercieel belangrijker werden.

⁵⁶ De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 404.

⁵⁷ Volgens de gedeeltelijk bewaard gebleven hoofdgeldbelasting van 1747, was het inderdaad in 'middenstandswijken' dat men de kleinhandelaars moest zoeken. K. Degryse, 'Sociale ongelijkwaardigheid te Antwerpen in 1747', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 58 (1974) 126-143.

Tabel 2: Aantal commercieel belangrijke straten per sociale categorie per peiljaar

1700	Cat 1 (=hoogste)	Cat 2	Cat 3	Cat 4	Cat 5	Totaal
> 50%	1	5	5	5		16
25-50%		3	10	12	1	26
10-25%		4	4	7	2	17
Totaal	1	12	19	24	3	59

1788	Cat 1 (=hoogste)	Cat 2	Cat 3	Cat 4	Cat 5	Totaal
> 50%	4	5	4	2		15
25-50%	5	9	12	5		31
10-25%		3	5	4		12
Totaal	9	17	21	11	0	58

Bron: SAA, GA 4219 en 4232.

kelijkere straten, als de straten waarin ze gevestigd waren sociaal opwaardeerden.⁵⁸

Wellicht werden de duurdere huurprijzen in de binnenstad door de laat achttiende-eeuwse Antwerpse kleinhandelaars beschouwd als een noodzakelijke maar nuttige investering. Ook in Venetië en Florence waren investeringen in winkelruimte meer dan aanzienlijk.⁵⁹ In het Londense Cheapside stuwde de commerciële specialisatie tijdens de Late Middeleeuwen de huurprijzen de hoogte in en werden de nijverheidslieden weggedrukt uit de winkelbuurten.⁶⁰ De specifieke Antwerpse situatie werkte dit enkel maar verder in de hand. De bevolkingsdaling had leegstand tot gevolg, waardoor huurprijzen daalden en kleinhandelaars zich in dure straten konden vestigen.⁶¹ Vergelijkbare ontwikkelingen kwamen voor in de andere grote handelscentra van de Nieuwe Tijd.

Desondanks waren er ook in de laat achttiende-eeuwse Scheldestad nog steeds veel winkels gevestigd in sociaal achtergestelde wijken. De residentiële kleinhandelsspatronen van talrijke vroegmoderne steden vertoonden een duidelijke tweedeling.⁶² Aan de ene kant schitterden de dure kwaliteitsvolle en/of modieuze winkels in Cheapside (Londen), Rialto (Venetië) of de Grote Markt en de Hoogstraat in Antwerpen.⁶³ Anderzijds had men de 'back-street' vestiging van veel tweedehandszaakjes of kleine thee-winkeltjes zoals die voor vroegmodern Engeland zijn beschreven.⁶⁴ Ook het Antwerpse

⁵⁸ Net zoals in Maastricht. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 312.

⁵⁹ Calabi, 'Renewal of the Shop System', 52-53.

⁶⁰ Keene, 'Sites of desire', 125-154.

⁶¹ Tot dezelfde conclusie kan men komen door de namen in het register van de betaling van het jaargeld (lidgeld) van het Meerseniensambacht van 1700 te vergelijken met de hoger vermelde huishuurwaarden van 1704. SAA, GA, 4219 en SAA, Privilegekamer 2560. Dan merken we dat de middelste helft van de gehele Antwerpse bevolking zich tussen 42 en 108 gulden (Me 66 gl) bevindt, terwijl de middelste 50% meerseniens tussen 60 en 126 gulden (Me 90 gl) huur betaalden.

⁶² Stobart, 'Shopping streets', 3-21.

⁶³ Keene, 'Sites of Desire', 125-154; Harding, 'Shops, markets and retailers', 155-170; Calabi, 'Renewal of the shop system', 52-53; Baetens, 'De lokale markten', 202.

⁶⁴ J. Stobart, 'Clothes, cabinets and carriages: second-hand dealing in eighteenth-century England', in: B. Blondé, e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout 2006), 225-244; Mui en Mui, *Shops and shopkeeping*.

St-Andrieskwartier kende in de achttiende eeuw dit soort bescheiden nerinkjes, waar onder meer tabak werd verkocht.⁶⁵ In de Scheldestad, net zoals in Maastricht, bestond er zowel aan het begin als aan het einde van de achttiende eeuw ook nog een tussen-niveau tussen de winkelgebieden met hoge status en straten met minder beduidende winkels in.⁶⁶ Deze ‘gemiddeld’ geprijsde straten (categorie 3) waren geen echte winkelcentra, maar kenden meestal wel een hoge winkelconcentratie van 25 à 50 percent.

Dit wederkerend patroon suggereert een verklaringsmodel voor de stedelijke structuur in haar geheel. Sociaal beantwoordde achttiende-eeuws Antwerpen aan de opdeling in een rijk centrum en een armere periferie die volgens Sjoberg typisch was voor de ‘pre-industriële’ stad.⁶⁷ De ‘Barokke stad’ van Lichtenberger lijkt echter nog beter overeen te komen met de achttiende-eeuwse Scheldestad, want zij vertrok voor dat model van een centrum/periferie opdeling, maar met veel aandacht voor de ‘rijke’ bourgeoisbewoning langs de grote uitvalswegen. Lichtenberger waarschuwde wel voor een blindstaren op de huur- of koopprijzen van hele huizen, aangezien het gelijkvloers vaak als handelsruimte werd gebruikt, terwijl de rest van het huis onder verschillende huurders was opgedeeld.⁶⁸ In Antwerpen was dat laatste zeker het geval.⁶⁹ Desondanks lijken huur- en grondprijzen een belangrijke rol te hebben gespeeld in het ontstaan van vestigingspatronen van kleinhandelaars. Dit zou de wijd verbreide stabiliteit van het distributiepatroon van markten en winkels mee kunnen helpen verklaren.⁷⁰ De wil en de mogelijkheden van Antwerpse winkeliers om andere stedelijke ruimtegebruikers uit de markt te prijzen, groeiden en hadden onder andere een heuse winkelas tot gevolg. De kleinhandel was in staat gebleken om de andere huis- en grondgebruikers uit de markt te prijzen en de buurten met hoge huishuren in de stedelijke centra en langs de belangrijkste uitvalswegen te domineren.

Product-specifieke patronen: dagelijkse behoeften

Sociaal-ruimtelijke factoren verklaren echter niet alles. Reguleringen inzake lokalisatie, bijvoorbeeld om verkeersoverlast en milieuhinder tegen te gaan, konden een grote rol spelen. Gespecialiseerde commerciële buurten waren soms het gevolg van specifieke ambachtsregelgeving die de verkoopslocatie en de woonplaats van de betrokken kleinhandelaars verplicht stelde. In Brugge was dit het geval voor de voedingswarenverkopers; in Antwerpen waren naast de viskopers, vleeshouwers, bakkers en graanverkopers ook de oudekleerkopers aan voorschriften gebonden.⁷¹ De graankopers waren verplicht rond één van beide graanmarkten, de Brabantse (in het zuidoosten van de stad) of de Zeeuwse Korenmarkt (in het noorden), hun woonst te hebben.⁷² De grootste concentraties aan voedingswarenproducenten en -verkopers in de volkstelling van 1755 zijn dus niet toevallig terug te vinden in de directe omgeving van de

65 Zie *infra*.

66 In Maastricht situeerde meer dan driekwart van de winkeliers zich in straten met een huurwaarde hoger dan de stadsmediaan. Steegen, *Een winkel in de buurt*, 312-314.

67 G. Sjoberg, *The pre-industrial city* (New York 1965).

68 E. Lichtenberger, *Die Wiener Altstadt von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City* (Wenen 1977) 30 en verder.

69 G. Asaert, *Honderd huizen langs de Grote markt van Antwerpen: vijf eeuwen bewonings-geschiedenis* (Zwolle 2005).

70 Keene, ‘Sites of desire’, 125-154; Harding, ‘Shops, markets and retailers’, 155-170.

71 P. Stabel, ‘From the market to the shop: retail and urban space in late medieval Bruges’, in: Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers*, 79-108; Van Damme, *Verleiden en verkopen*, 174-177; Baetens, ‘De lokale markten’, 192-193.

72 Baetens, ‘De lokale markten’, 192-193.

Kaart 4: Gemiddelde huishuur per straat in 1704 te Antwerpen.

Legende:

*Rood: 180 gulden en meer;
Oranje: 140-180 gulden;
Geel: 100-140 gulden;
Groen: 60-100 gulden;
Blauw: 20-60 gulden.*

Bron: SAA, Privilegekamer, 2560.

hallen en markten waar ze hun waren te koop aanboden. Zo woonden de brouwers aan de Brouwersvliet en in de Brouwersstraat; de vleeshouwers in of rond de Beenhouwersstraten, de Veemarkt en de Ossensmarkt; de visverkopers in de buurt van de Visberg, in de Kuipersstraat, de Schipstraat, op de Werf en aan het Sint-Pietersvliet enzovoort. De bakkers daarentegen bevonden zich gelijkmatig verspreid over de stad, in een patroon van algemene toegankelijkheid, maar ook dat was voorgeschreven.⁷³ Bij de overige verkopers van dagelijkse behoeften kunnen we echter wél van economisch bepaalde winkelpatronen spreken, en dat was ook het geval voor andere sectoren. In wat volgt zullen we zien dat sociale en economische strategieën steeds een weerslag hadden op residentiële patronen en, uiteindelijk, op het ontstaan van een ‘moderne’ winkelvaring. Voor een goed begrip daarvan moet echter worden afgedaald tot op sectorniveau.

Kruidenierswarenverkopers

Een van de opmerkelijkste transformaties van de Antwerpse kleinhandelssector in de zeventiende en achttiende eeuw was die van de verkopers in de zogenaamde ‘vette waren’. Kaarsen, ruut, smout, was, spek, boter, olie en alle andere soorten vet voor huishoudelijk en industrieel gebruik werden al in de late middeleeuwen verkocht door de vettewarriers, zowel vanuit winkels als op markten.⁷⁴ Kruideniers (in de achttiende eeuw ook boutiquiers genaamd) verkochten deze producten ook, zij het uitsluitend vanuit winkels, en ze deden dat in toenemende mate.⁷⁵ Anno 1700 vallen bij de vettewarriers vooral hun concentraties aan de oostelijke poorten op, net zoals aan de

⁷³ Net zoals in Amsterdam. Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf’, 35-70.

⁷⁴ Geudens, *Het Hoofdambacht (Burgerdeugd-2)*, 121-124; P. Neelen, *Het Antwerpse meerseniersambacht in de zestiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Gent 1997) 108-110.

⁷⁵ Blondé en Greefs, ‘Werk aan de winkel’, 207-229; L. Van Aert en I. Van Damme, ‘Retail dynamics of a city in crisis: the mercer guild in preindustrial Antwerp (c. 1648-c. 1748)’, in: B. Blondé e.a. (red.), *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2006) 139-167.

Kaart 5: Winkelpatronen van vettewariers en kruideniers, (1700).

*Legende:
elk rood bolletje is één vettewarier; elk groen bolletje is één kruidenier.*

Bron: SAA, GA 4219.

Kaart 6: Winkelpatronen van vettewariers en kruideniers, (1788).

*Legende:
elk rood bolletje is één vettewarier; elk groen bolletje is één kruidenier.*

Bron: SAA, GA 4232.

waterkant.⁷⁶ Voor het overige waren er zowat overal in de stad vettewariers te vinden: van het Sint-Andrieskwartier tot rond de Beurs, zonder dat we van een concentratie rond marktplaatsen kunnen spreken. De mediaan van de huishuurwaarden was in 1704 60 gulden, terwijl dit voor kruideniers het dubbele was. De vettewariers vertoonden bovendien een zeer lage variatiecoëfficiënt, wat inhield dat ze vrijwel allemaal relatief goedkope huizen betrokken (zie bijlage 1). Mediaanwaarden die aanduiden in welke mate kleinhandelaars zich vestigden in voor hun straat representatieve huizen bevestigden dit beeld.⁷⁷ Met een relatieve mediaanwaarde van 0.80 en een absolute van maar 60

⁷⁶ In het bijzonder het Bierhoofd, het Sint-Pietersvliet en de Clappeystraat naast het Brouwersvliet.

⁷⁷ Dit cijfer werd bekomen door de individuele huishuurwaarde te delen door de mediaanwaarde van de straat. Is

gulden (terwijl de mediaan van de stad op 66 gulden lag) vormden de vettewariers de absolute sociale onderlaag van het kleinhandelaarsambacht. Zij betrokken de goedkopere panden, zelfs in de goedkope tot gemiddelde straten. De kruideniers van hun kant betrokken huizen die (meer dan) representatief waren voor hun omgeving, bijvoorbeeld in de prijzige Hoogstraat. Hun variatiecoëfficiënt lag wel hoog, wat grote interne verschillen verraadt. Kruideniers (in 1700 waren er 54 vergeleken met 327 vettewariers) betrokken wat chiquere huizen in minder gegoede straten of wat armoedigere huizen in chique straten. Sommigen waren wel ook al afgezakt tot aan de haven, de stadspoorten en een enkeling zelfs tot in het Sint-Andrieskwartier.

In de loop van de achttiende eeuw veranderde de kruidenierswarenverkoop drastisch: het aantal vettewariers kende een gigantische terugval tot 48, terwijl er niet minder dan 660 kruideniers werden geregistreerd in 1788. Deze kruideniers, die nog steeds tot betere sociale lagen behoorden dan de vettewariers, hadden tegen het einde van de achttiende eeuw de activiteiten van deze laatsten praktisch overgenomen.⁷⁸ Ze verkochten niet alleen dezelfde producten, ze gingen bovendien in dezelfde straten wonen. Dit blijkt duidelijk uit het residentiële patroon, waarbij eind achttiende-eeuwse kruideniers zowel in de duurdere straten van hun zeventiende-eeuwse vakgenoten gevestigd waren als in de 'armere' straten van de zeventiende-eeuwse vettewariers, met een bijna gehele verspreiding over de stedelijke ruimte tot gevolg. Ontegensprekelijk zien we hier de geboorte van de 'moderne' buurtgebonden kruidenierswinkel, waarschijnlijk met een aanbod dat dan ook op die buurt is afgestemd.

Genotsmiddelenverkopers

Heel andere patronen zien we bij de meest opvallende nieuwe producten, met name de genotsmiddelen tabak, koffie, thee en chocolade, die tijdens onze onderzoeksperiode razend populair worden. Tabak werd sneller dan de warme dranken een 'specialiteit', verkocht door vele gespecialiseerde handelaars, en kende ook een snellere proletariëring. In 1636 woonden de vier toen bekende tabaksverkopers op de dure Zeeuwse Korenmarkt, in de gemiddelde Kuiperstraat en in de goedkopere Oudaan en Meistraat.⁷⁹ In 1681 hadden de tabaksverkopers zich al sterk verspreid met een licht zwaartepunt aan de waterkant, tussen Schelde en Hoogstraat, waar een huis vaak minder dan 100 gulden huur per jaar kostte.⁸⁰ Twintig jaar later was dat niet wezenlijk veranderd, hoewel de voorkeur voor stadspoorten en goedkopere invalswegen duidelijker was geworden. Tabak was een makkelijk aan te schaffen consumptieproduct, dat men nog snel kocht vooraleer de stad te verlaten. Meer dan voor andere producten bleek voor tabak bovendien het hinterland belangrijk. In de winkelstraten in het centrum waren er in 1700 bijna geen tabakswinkels te vinden. Met een relatieve mediaan van 0.78 en een absolute van 80 gulden (ambachtsmediaan 92 gulden), behoorden tabaksverkopers

dat één dan betrok de kleinhandelaar in kwestie een huis dat evenveel huishuur opbracht als de straatmediaan. Ligt het cijfer onder één dan was het een voor die straat relatief goedkoper huis, terwijl als het meer dan één bedraagt, betreft het een duurdere woning / winkel. Ligt deze mediaanwaarde tussen 0.91 en 1.09 dan kunnen we ervan uitgaan dat de winkels onopvallend waren in het straatbeeld. 0.90 en lager duidt op merkkelijk goedkopere huizen, terwijl 1.10 en hoger van toepassing is op duidelijk duurdere panden.

⁷⁸ Gebaseerd op de hoofdgeldbelasting van 1747. Van Aert, *Leven of overleven*, 387-391.

⁷⁹ SAA, GA, 4215.

⁸⁰ SAA, GA, 4217.

Kaart 7: Winkelpatronen van genotsmiddelenverkopers (1700).

Legende:

elk rood bolletje is één tabak/snuifverkoper; elk blauw bolletje is één koffieverkoper; elk geel bolletje is één chocoladeverkoper.

Bron: SAA, GA, 4219.

Kaart 8: Winkelpatronen van genotsmiddelenverkopers (1788).

Legende:

elk rood bolletje is één tabak/snuifverkoper; elk blauw bolletje is één koffieverkoper; elk geel bolletje is één chocoladeverkoper.

Bron: SAA, GA, 4232.

in 1704 tot de lagere regionen van het kleinhandelaarsambacht, terwijl ze wel in iets duurdere (dus gemiddelde) straten gevestigd waren. Net zoals de vettewarriers woonden de tabaksverkopers ‘boven hun stand’, op goede ‘*intercepting positions*’ maar niet in chique winkels aan de waterkant en de poorten. Het patroon in het arme zuiden van de stad, lijkt op een zwakke vorm van algemene toegankelijkheid.

Op het einde van de achttiende eeuw zijn de concentratiepunten zo goed als verdwenen. Nog steeds zijn tabaksverkopers niet in grote mate gevestigd in echte winkelstraten (50 percent of meer winkels), maar wel meer dan voorheen in zowel goedkopere als duurdere straten met een belangrijke commerciële aanwezigheid (25-50 percent winkels). Sommigen zijn nog steeds gevestigd in weinig commerciële arme buurten,

volgens een patroon van algemene toegankelijkheid, of ze participeren in de lineaire toegankelijkheid van invalswegen. Waarschijnlijk behoren ze nog steeds tot de sociale onderlaag van zowel het ambacht als hun straat.

De koffiehuisen toonden zich de eerste gestage groeiers, hoewel ze met een eerder bescheiden aantal bleven (dertig in 1788).⁸¹ Bij de aanvang in 1690 lagen ze, net zoals de chocoladeverkopers, heel erg geconcentreerd rond de Beurs, al verspreidden ze zich in het volgende decennium verder in de richting van de dure straten ten noorden van de Beurs. De verkopers van warme dranken vestigden zich in 1700 niet alleen in dure straten, maar met een relatieve mediaanwaarde van 1.18 en een zeer kleine variatiecoëfficiënt (0.13) kunnen we zeggen dat ze daar ook zo goed als allemaal de betere huizen betrokken. Ze kunnen tot de sociale top van het ambacht gerekend worden (absolute mediaan van 153 gulden). Tegen het einde van de achttiende eeuw heeft er zich echter schijnbaar een proletarisering voorgedaan, met vestigingen ook in goedkope straten, met een meer algemene toegang als doel. Verder onderzoek is nodig om deze sociale degradatie te kunnen kaderen.⁸²

Thee, toch de langst bekende ‘nieuwe’ warme drank, nam als aparte specialisatie een late start, maar wist vervolgens een spectaculair groeiend aantal theehuisuitbaters aan te trekken. In de periode 1720-1750 worden er zelfs 71 nieuwe theewinkeliers opgetekend, met andere woorden meer dan alle nieuwe koffie-, thee- of chocoladeverkopers van de hele eeuw daarvoor te samen. In 1755 waren er 23 theehuizen en theewinkeltjes actief, in 1788 al meer dan dubbel zo veel (48). In tegenstelling tot koffiehuishouders, waren theeverkopers al snel verspreid over de stad, algemeen toegankelijk, met inbegrip van zowel commerciële als residentiële straten, van elk sociaal niveau, met uitzondering van het hoogste en het laagste.

Productspecifieke patronen van (semi)duurzame goederen: textielwaren- en accessoireverkopers

De winkeliers in (semi)duurzame goederen beantwoordden het beste aan het centrum-periferiemodel van residentiële spreiding, net zoals hun laat achttiende-eeuwse Gentse collegae.⁸³ Zij maakten in 1755 minstens 20 procent uit van alle gezinshoofden in de straten rond de Grote Markt en het Groenkerkhof.⁸⁴ Buiten het absolute stadscentrum vond men hen nog op de grote assen (Kipdorp, Paardenmarkt en Kloosterstraat), of aan de Sint-Jorispoort. Vooral in het stadscentrum echter tekenden zich in de loop van de achttiende eeuw steeds meer ‘winkelstraten’ af. Aangezien het onbegonnen werk is hier alle (semi-) duurzame goederen te bespreken, beperken we ons tot textiel en

81 Gezien het lage aantal gespecialiseerde chocoladeverkopers was chocolade wellicht eveneens in de thee- en koffiehuisen te verkrijgen en bij de kruidenier, toen deze laatste zijn aanbod uitbreidde tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw.

82 Zowel McCants voor Amsterdam als Steegen voor Maastricht hebben aangetoond dat het koffieverbruik in de loop van de achttiende eeuw verspreid raakte over heel brede sociale lagen. Als dit in Antwerpen ook het geval was, zou dat een verspreiding van de koffiehuishouders over een breder sociaal-ruimtelijk spectrum verklaren. A. McCants, ‘Poor consumers as global consumers: the diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century’, *Economic History Review*, (ter perse); Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*.

83 Vanneste, ‘Residential reflection’, 32. Zelfs in Venetië en Florence kon men inzake winkels van een centrum-periferiemodel spreken, met een uitzonderlijke concentratie tussen San Marco en Rialto en rond Santa Croce. Calabi, ‘Renewal of the Shop System’, 52-53.

84 SAA, Privilegiekamer, 2561-63.

Kaart 9: Winkelpatronen van textielverkopers 1700.

Legende:
 elk rood bolletje is één lijn-
 waadverkoper; elk blauw
 bolletje is één zijdeverko-
 per; elk geel bolletje is één
 wollelakenverkoper; elk
 groen bolletje is één katoen-
 verkoper.

Bron: SAA, GA 4219.

Kaart 10: Winkelpatronen van accessoireverkopers 1700.

Legende:
 elk rood bolletje is één mo-
 dewinkel; elk blauw bolletje
 is één garen- of lintverkoper;
 elk geel bolletje is één kou-
 sen- of broekenwinkel; elk
 groen bolletje is één kantver-
 koper.

Bron: SAA, GA 4232.

accessoires. Om de grafische voorstelling overzichtelijk te houden werden de textielverkopers, bestaande uit verkopers van lijnwaad (linnen), wollelakens, zijdelakens en het nieuwe product katoen, gescheiden van de accessoireverkopers, waaronder we de kantverkopers, *à la mode* winkels, garen- en lintverkopers en ten slotte de kousenwinkels verstaan. Beide kaarten zullen wel telkens samen besproken worden, om zo overeenkomstige patronen te kunnen opsporen.

Opmerkelijk is de enorme concentratie van de textiel- en accessoireverkopers op de winkelassen van het stadscentrum. In 1700 al zaten de textielverkopers en dan vooral de grote aantallen lijnwaters, voornamelijk geconcentreerd rond het Groenkerkhof (Beddenstraat en Mandstraat). In de Korte Nieuwstraat waren elf van de 57 in 1700

Kaart 11: Winkelpatronen van textielverkopers 1788.

Legende:
 elk rood bolletje is één lijn-
 waadverkoper; elk blauw
 bolletje is één zijdeverkoper;
 elk geel bolletje is één wol-
 lelakenverkoper; elk groen
 bolletje is één katoenverko-
 per.

Bron: SAA, GA 4219.

Kaart 12: Winkelpatronen van accessoireverkopers 1788.

Legende:
 elk rood bolletje is één mo-
 dewinkel; elk blauw bolletje
 is één garen- of lintverkoper;
 elk geel bolletje is één kous-
 sen- of broekenwinkel; elk
 groen bolletje is één kantver-
 koper.

Bron: SAA, GA 4232.

actieve modewinkels gevestigd, naast een kouswinkel, twee kantwinkels, drie lijnwaadwinkels en vier zijdeverkopers: een waar modeparadijs en een prima voorbeeld van 'speciale toegankelijkheid'. Zulk een combinatie van textiel- en accessoirewinkels vond men ook in de Hoogstraat en rond het Groenkerkhof, al waren de accessoirewinkels daar wel in de minderheid. De enige grote concentraties buiten het centrum vond men op de perifere assen Klapdorp, Kipdorp en Kammenstraat. Naast deze concentratiepunten waren textiel- en accessoirewinkels in 1700 vooral verspreid over de binnenstad en in het 'rijkere' oosten, en niet zozeer in de armere wijken. Er valt echter geen sociale lijn op te trekken, want de drie concentratiepunten gaan van duur (Mandstraat), over gemiddeld (Beddenstraat) tot goedkoper (Jeruzalemstraat). Toch kunnen we stellen dat

de straten waar de modehuisuitbaters, de lijnwaters en de enkele katoenverkopers de voorkeur aan gaven, iets te hoog gegrepen waren voor hen. Zij betrokken daar dan ook de iets goedkopere panden (zie bijlage 1). De vestiging bij andere textielwinkels, zelfs in relatief goedkopere huizen, was zeer gegeerd. Daar staat tegenover dat de meest riant gevestigde textielwarenverkopers, namelijk de laken- en de kantverkopers, niet altijd de duurste straten uitkozen, maar wel de betere huizen in hun straten. De overige textielwarenverkopers hielden een in hun straat sociaal 'onopvallende' winkel.

Op het einde van de achttiende eeuw echter vormden de textiel- en accessoirewinkels de ruggengraat van de 'nieuwe' 'moderne' relatief dure (categorie 2) centrale winkelas én van de dure commercieel belangrijke uitvalswegen!⁸⁵ Opnieuw valt de grote combinatie van verschillende soorten textiel- en accessoirewinkels op. Gezien hun vestigingspatroon kunnen we hier van een mengvorm tussen 'speciale' en 'lineaire toegankelijkheid' spreken. Aangezien beide vooral op (semi)duurzame goederen van toepassing zijn, zou dit niet mogen verwonderen. Het toegenomen aantal lijnwaadverkopers, van 107 in 1636 tot 151 in 1700, had niet meteen een meer homogene spreiding over het stedelijke weefsel tot gevolg, eerder het tegenover gestelde. Een kleine concentratie aan de Sint-Jorispoort, duidt op het belang dat verschillende kleinhandelaars hechtten aan een gunstige ligging langs de invalswegen.⁸⁶ In 1788 echter valt er niets meer te merken van een specifiek concentratiepunt van het nog steeds licht stijgende aantal lijnwaadverkopers (176), wel van de aantrekkingskracht van de grote 'winkelstraten'. Daarbuiten is linnen bijna algemeen toegankelijk, met inbegrip van het arme zuiden. Deze homogenere spreiding wijst erop dat Antwerpen in de tweede helft van de achttiende eeuw een minder belangrijke centrale plaats was voor het omliggende platteland, waardoor de interne stedelijke markt een groter stempel drukt op het winkelpatroon.⁸⁷

In tegenstelling tot de lijnwaters waren sommige van de 106 zijdelakenverkopers in 1700 ook in het armere zuiden van de stad gevestigd, ondanks het feit dat ze niet goedkoop woonden (zie bijlage 1) en in 1747 tot de rijkste kleinhandelaars mochten worden gerekend.⁸⁸ Op basis van het locatiepatroon van 1788 kan men ook niet van sociale degradatie spreken, in tegendeel, aangezien de nog steeds slinkende aantallen zijdeverkopers (74) zeer gelijkmatig verspreid woonden, maar wel uit het arme Sint-Andrieskwartier waren weggetrokken.⁸⁹ Zij verzorgden op het einde van de achttiende eeuw voornamelijk een cliënteel in de gegeode binnenstad en aan de betere uitvalswegen⁹⁰ – terwijl de in aantal beperkte wollen lakenverkopers (39 in 1700 en 46 in 1788) onveranderd de binnenstad verkozen, liefst dicht bij andere textielwarenverkopers en dus in de belangrijkste winkelstraten.

De modewinkels waren in 1700 niet in de duurste huizen of straten gevestigd, maar wel in een zeer comfortabele middenmoot van meer dan 100 gulden.⁹¹ Elf modewinkels

85 De Belder, 'De behuizing te Antwerpen', 394-395.

86 Blondé, 'Winkelen in Lier', 106-120; Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 305-314; Shaw, 'The study of retail development', 1-14.

87 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*.

88 Een lichte concentratie in de Mandstraat bleef bestaan, maar voor het overige waren ze in heel de stad doorgedrongen, tot diep in het Sint-Andrieskwartier toe. Voor het sociaal niveau zie: Van Aert, *Leven of overleven*, 363-386.

89 In 1636 waren ze met 157, in 1700 met 106 en in 1788 met 74. De afname in de achttiende eeuw ging dus trager dan in de zeventiende. Van Aert, *Leven of overleven*, 225-231.

90 Al is de concentratie aan de Sint-Jorispoort verdwenen.

91 Hierbij moet vermeld worden dat het inkomgeld voor een modewinkel niet hoog lag (6-12 gulden), terwijl de

bevonden zich in de Korte Nieuwstraat, 25 in het stadscentrum en de overige 21 in de minder centrale, maar nog steeds gegoede straten, ver van zowel de armere buurten als de haven. Op het einde van de achttiende eeuw waren er nog steeds 56 modewinkels actief in de Scheldestad, maar ze waren buiten de Korte Nieuwstraat nog amper in de binnenstad te vinden.⁹² Zij droegen kennelijk bij tot de veralgemeende achttiende-eeuwse verspreiding van kleinhandelaars over het stedelijk weefsel, zoals we al voor de kruideniers konden vaststellen. De sociale omgeving van de modewinkels veranderde echter niet: de vestigingsstraten bleven even duur. Misschien was de clientèle ook verhuisd, maar dat valt buiten dit onderzoek.

In tegenstelling tot de modewinkels, waren de meeste kantwinkels in 1700 (96 in totaal, waarvan iets meer dan de helft door vrouwen werd uitgebaat), niet in het stadscentrum geconcentreerd. De weinige concentraties bevonden zich rond de dure Beurs, in de even dure Keizerstraat of in de veel goedkopere Grote Goddaard. Voor het overige woonden ze zowel ruimtelijk als sociaal over de stad verspreid, met een voorkeur voor het duurdere oosten van de stad, niet beperkt tot de invalswegen. Er waren bovendien grote en kleine kantverkopers en -verkoopsters, die zowel zeer rijke als minder gegoede klanten bevoorraadden in wat rond 1700 hét kledingaccessoire bij uitstek was.⁹³ In 1788 bleek het aantal kantverkopers spectaculair afgenomen tot nog net elf. Zij waren nog steeds in het rijke (residentiële) oosten van de stad gevestigd. Hun overblijvende klanten behoorden kennelijk tot de beter gegoede laag van de samenleving.

De kousen- en broekenwinkels, ten slotte, bleven gedurende de gehele achttiende eeuw wel een centrumfenomeen, ondanks de bijna verdubbeling van hun aantal (van 44 in 1700 naar 79 in 1788). Buiten het stadscentrum kwamen ze enkel op de grote perifere assen voor, altijd samen met andere textiel- en accessoirewinkels, gekenmerkt door lineaire en speciale toegankelijkheid. Garen- en lintwinkels waren niet zo centrumgebonden: zij waren in 1700 zelfs te vinden in de 'parochie van miserie' (in het zuiden) en aan de havenkant. In de loop van de achttiende eeuw namen ook hun aantallen gevoelig toe (met 50 procent van 97 naar 148) maar zijn ze zich ook steeds meer gaan verspreiden en werden algemeen toegankelijk.

Conclusies

De conclusies die we kunnen trekken zijn veelvuldig, maar ik zou er graag vier onder de aandacht brengen. Allereerst moeten we vaststellen dat minstens twee van de drie voorwaarden van Jeffreys om de 'moderniteit' van de kleinhandel te typeren al in het eind achttiende-eeuwse Antwerpen aanwezig waren: namelijk het overwicht van de vaste verkooppunten en een 'central business district'.⁹⁴ Daarmee kunnen we al de voor de hand liggende causale relatie tussen economische groei en ontwikkeling van de distributiesector, van de hand wijzen, aangezien de achttiende eeuw niet meteen de meest

investeringen in voorraad en in het handelshuis wel aanzienlijk waren. B. Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Brussel 2007) 223-247.

⁹² Naast de Korte Nieuwstraat vond men ze nu ook vooral in de Lange Nieuwstraat, St-Katelijnvest, rond de Beurs, op de Meir en in de Huidevetterstraat. Niet meteen de goedkoopste wijken.

⁹³ J. Van Laerhoven, *Kanthandel te Antwerpen in de 18de eeuw*. (Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling Gent 1968-69) 53-54.

⁹⁴ Jeffreys, *Retail trading in Britain, 1850-1950*.

voorspoedige voor de Scheldestad was. Verder onderzoek naar vroegmoderne verkoopstechnieken zal nodig zijn vooraleer we uitspraken kunnen doen over het derde aspect van de ‘moderne kleinhandel’.

De bovenstaande conclusie krijgt alleen maar meer impact door de analyse van verschillende tijdsmomenten. Winkelconcentraties in het centrum of zelfs daarbuiten ontstonden niet plotseling aan het einde van de achttiende eeuw, toch kunnen we dan pas van ‘moderne winkelstraten’ spreken. Deze waren het resultaat van twee evoluties. Enerzijds trokken de winkels geleidelijk aan weg van de haven en naar bepaalde invalswegen. Anderzijds veranderde de winkelconcentraties in het centrum van gecentraliseerde maar relatieve ‘random’ clusters, naar winkelstraten die vaak lineair met elkaar in verbinding stonden, zodat de mensen van een onafgebroken ‘shopping’ ervaring konden genieten, mochten ze dat gewenst hebben.

Daarbij moeten we echter wel benadrukken dat het algemene beeld bijna meer verstopt dan toont. Een opdeling allereerst in dagelijkse behoeften enerzijds en (semi)duurzame goederen anderzijds en vervolgens nog verder verfijnd heeft tot duidelijkere inzichten geleid. Voor de textielwaren- en accessoiresector bijvoorbeeld kan men echt van een ontstaan van ‘lineaire toegankelijkheid’ spreken, waarbij in de loop van de achttiende eeuw hoe langer hoe meer verschillende soorten textiel- en accessoirewinkels samen in duidelijke aan elkaar grenzende winkelstraten voor een ‘shopping experience’ konden zorgen. Echter, niet alleen winkels die in textiel deden, maar ook andere kwamen hoe langer hoe meer voor in welbepaalde combinaties en droegen zo bij aan de creatie van de winkelervaring. En daarbij werden soms de grenzen tussen dagelijkse en (semi) duurzame consumptiegoederen vrolijk genegeerd. Zo merken we dat in 1700 aan de poorten specifieke producten werden aangeboden, zowel linnen als tabak of kruidenierswaren, waarvoor er een afzetmarkt was op het platteland. Op het einde van de achttiende eeuw daarentegen, zien we dat de theehuizen bijna exclusief voorkwamen in straten waar er ook enkele tot zeer vele textiel- of accessoirewinkels gevestigd waren. Dit was opmerkelijk genoeg veel minder het geval van de koffiehuisen die een eigen exclusiever patroon bleven behouden. Zo kunnen we besluiten dat ook de combinatie van winkels belangrijk was voor we van het ontstaan van ‘winkelstraten’ kunnen spreken.

Naast de winkelstraten ontstonden er tussen 1700 en 1788 in de Scheldestad ook ‘moderne’ buurtwinkels. Naast de ambachtelijk en hertogelijk bepaalde ‘speciale toegankelijkheid’ van vlees en vis, en de even ambachtelijk bepaalde ‘algemene toegang’ voor brood, met de verplichte verspreiding van bakkers over de stad tot gevolg, zag de achttiende eeuw ook de geboorte van de buurtkruidenier en de plaatselijke tabakswinkel. Dagelijkse consumptieproducten werden in heel de stad aangeboden in een patroon van algemene toegankelijkheid. Dat wilde echter niet zeggen dat een kruidenier of tabaksverkoper in de arme ‘parochie van miserie’ van hetzelfde sociale kaliber was als zijn tegenhanger in het welgestelde Kipdorp, wel dat zij – en hoogst waarschijnlijk hun handelswaar – sociaal aangepast waren aan hun omgeving, zoals ook de bakkers in arme buurten meer rogge dan tarwebrood verkochten en vice versa.⁹⁵

Dit brengt ons meteen bij de laatste conclusie, namelijk dat de sociale achtergrond van kleinhandelaars en van de straten waarin ze gevestigd waren een belangrijke plaats

moet innemen in de verklaring van winkelpatronen. Zo zagen we dat ondanks de verschuivingen in winkelpatroon gedurende de achttiende eeuw, er nauwelijks sociaal-ruimtelijke evoluties plaatsvonden. Met andere woorden: wat in 1704 dure straten waren, bleven dat nog steeds in 1796. Wat de enkele uitzonderingen betreft: meestal ging sociale opwaardering hand in hand met een toenemend commercieel belang. Daarnaast zagen we echter een verschuiving van winkelconcentraties naar sociaal aantrekkelijkere straten. De kleinhandel was in staat gebleken om de andere huis- en grondgebruikers uit de markt te prijzen en de buurten met hoge huishuren in de stedelijke centra en langs de belangrijkste uitvalswegen te domineren. Desondanks blijkt soms, zoals bijvoorbeeld bij de modehuishouders, dat de ligging belangrijker was dan de relatieve waarde van het handelspand (ten opzichte van de rest van de straat). De vestiging bij andere textielwinkels op de winkelassen was schijnbaar zo gegeerd, dat zij liever de iets goedkopere panden in die straten betrokken (zie bijlage), dan zich elders te vestigingen. De tabakswinkels van hun kant waren gevestigd in relatief armoedige huizen, maar wel op belangrijke 'intercepting positions' aan de poorten en waterkant.

De wil en de mogelijkheden van Antwerpse winkeliers om andere stedelijke ruimtegebruikers uit de markt te prijzen, cristalliseerden in combinatie met het ontstaan van een heuse winkelas. En dit ondanks economische malaise en bevolkingsdaling. Verder onderzoek naar de sociale achtergrond van de overige stedelijke ruimtegebruikers zal moeten uitwijzen of dit een weerspiegeling was van het relatieve succes van de kleinhandel ten nadele van lokale ambachtslui, of dat er meer aan de hand was.

Bijlage 1: Huishuurwaarden per kleinhandelsspecialisme en vergeleken met het straatniveau, 1704

	A	B	C	D	E	F
	Me 1704	Me t.o.v. straat	Var t.o.v. straat	N winke- lier 1700	=D geïden- tificeerd in huishuur 1704	% E van D
Drogisten	200	1.41	0.11	15	9	60
Warme drank	153	1.18	0.13	10	6	60
Laken	150	1.23	0.31	39	22	56
Kant	126	1.20	0.62	96	40	42
Wasmakers	120	1.11	0.29	75	45	60
Kruideniers	120	1.09	0.42	56	31	55
Apothekers	114	1	0.21	33	14	42
Garen	108	1.07	0.16	95	48	50
Mode	100	0.87	0.30	57	36	63
Zijde	100	1.09	0.45	106	49	46
Kous	96	1	0.14	45	25	56
Voeding	94	0.96	0.29	155	87	56
Lijnwaad	90	0.86	0.13	151	77	51
Vlas	90	0.96	0.30	19	12	63
Kramers	86	0.94	0.16	29	16	55
Gebruiksvoorwerpen	84	0.91	0.23	227	141	62
Tabak	80	0.78	0.14	65	38	58
Katoen	66	0.68	0.01	9	4	44
Vettewariërs	60	0.80	0.17	327	164	50
Totaal kleinhandelaars	92			1656	895	54
Totaal Antwerpen	66				9814	

Bronnen: Huishuurwaarden 1704: SAA, *Rekenkamer*, 2520; Kaarsgeldregister 1700: SAA, *Gilden en Ambachten*, 4219.

De bouw van het Openluchttheater Rivierenhof te Deurne (1953) en het discours rond stad, land en gemeenschapskunst

Communie der mensen

Niet zonder enige zin voor hyperbool sprak provinciegouverneur Richard Declerck bij de inhuldiging van het Openluchttheater Rivierenhof in de Antwerpse voorstad Deurne over 'het magische wapen van het toneel dat de meest onmiddellijke en meest pregnante communie der mensen mogelijk maakt'.¹ In de onttoverde werkelijkheid van het naoorlogse België, waar pragmatiek en snelle economische heropbouw de hoofdtoon voerden, leek zijn uitspraak op z'n zachtst gezegd misplaatst. Het herinnerde aan het geëxalteerde discours waarmee zijn generatiegenoten vijftien jaar voorheen zowel cultureel als politiek de massa's hadden gemobiliseerd. Bovendien kon die 'communie' blijkbaar enkel tot haar recht komen op een speciale en van de stad afgezonderde plek zoals het Openluchttheater, gesitueerd te midden van het domein Rivierenhof, een groene oase aan de rand van de Antwerpse stadsagglomeratie. Hoorde ook deze tegenstelling tussen stad en land eigenlijk niet in een vorig tijdsgewricht thuis? Klonk Declercks door en door ideologische taal anno 1953 niet hol en anachronistisch?

Blijkbaar niet voor zijn gehoor. Dat demonstreert het aanhoudende enthousiasme bij het provinciale bestuur, het publiek en de pers voor een duur prestigeproject zoals het Openluchttheater Rivierenhof. Hetzelfde enthousiasme komt naar voor in uitingen van zijn tijdgenoten. Wellicht de meest in aanzien staande toneeltheoreticus van het land, Herman Teirlinck, vatte zijn pedagogisch opgezette essay *Wijding voor een derde geboorte* (1956) aan met een stellingname van hetzelfde kaliber. 'Kortom, wanneer er weer ooit een God komt, zal de gemeenschap erdoor tot saamhorigheid worden gebonden, en herrijst uit zijn oude ertsen het levendig toneel'.² Een ander voornaam criticus, Lode Monteyne, besloot zijn overzichtswerk *Drama en toneel van oost en west door de tijden heen* (1949) met de al even hooggestemde hoop op een nieuw dramatisch genie dat, net als de door zijn generatie sterk geïdealiseerde dramaturgen van de Elizabethaanse tijd (in de eerste plaats Shakespeare en het volkse publiek van de Globe), een groot dichtertalented zou koppelen aan een 'stevig contact met de massa'.³ Declerck, Teirlinck en Monteyne hadden met eigen ogen de ravages van massadweperij en van de begeestering omtrent een zo zuiver mogelijke 'volksgemeenschap' aanschouwd – de stalinistische zuiveringen, het nazisme, en heel recent nog de uitwassen van het McCarthyisme in de VS. Waarom was 'communie der mensen' in 1953 géén beoedeld concept?

Dit artikel wil de realisatie van het Openluchttheater te Deurne schetsen vanuit een cultuurhistorisch en discursief perspectief. Welke invloed oefende het gemeenschaps-

1 R. Declerck, 'Ter Inleiding', in: *Provinciaal Domein Rivierenhof – Openluchttheater – Voorstelling verzorgd door Het Algemeen Katholiek Vlaams Toneelverbond - 13 juni 1953 – Programma* (Antwerpen 1953) z.p.

2 H. Teirlinck, 'Referentie', in: *Wijding voor een derde geboorte*, in: *Verzameld Werk*, vol. 9 (Brussel 1973) 13.

3 L. Monteyne, *Drama en toneel van oost en west door de tijden heen* (Antwerpen 1949) 499.

Afbeelding 1: Het afgewerkte Openluchttheater Rivierenhof (1953). Panorama samengesteld op basis van foto's uit het Provinciearchief Antwerpen.

kunstdiscours uit op de totstandkoming van deze voor de stad Antwerpen nieuwe en zelfs gigantisch te noemen opvoeringslocatie? Voor het beantwoorden van deze vraag zullen we het woordgebruik van Declerck in 1953 traceren tot in de periode tussen het *fin de siècle* en WO II. Twee welbepaalde culturele modes dienen als leidraad, te weten het openluchttheater en het massaspel. Tegen de achtergrond van deze discursieve ontwikkeling schetsen we de verschillende stappen in de totstandkoming en bouw van het Openluchttheater tussen 1922 en 1953.

Onze kernhypothese luidt dat het vertoog over de geïdealiseerde (cultuur)gemeenschap een cruciale rol vervulde in de discussies die aan de bouw van het Openluchttheater voorafgingen. Het Openluchttheater kwam tot stand op het breukvlak van twee tijdperken. Aan de ene kant is het gebouwd op waardeschattingen die op de mentaliteit van het *fin de siècle* teruggaan. Tegelijk is het een exponent van de modernistische en specifiek naoorlogse stedenbouw, die een sterke gevoeligheid ontwikkelde voor stedelijke leefbaarheid. Dat het betekenisveld rondom 'gemeenschap' in het door WO II gebrandschat Europa nog steeds een gevoelige snaar kon raken, is het gevolg van een cruciale loskoppeling tussen enerzijds een verheven cultureel discours omtrent een ideale gemeenschap, en anderzijds een veelheid van actuele, politiek geoperationaliseerde en ook stevig verbrande nationale gemeenschappen. Deze loskoppeling kon plaatsvinden omdat de levensvatbaarheid van het eerste gemeenschapsconcept gewaarborgd was door een diep verankerde oppositie tussen decadente stedelijkheid en heilzaam landelijk gemeenschapsleven. De cultuurgemeenschap had een sacrale bijklank en ging terug op een register dat sinds het *fin de siècle* opgeld maakte. Hierin werd de neerwaartse beweging van een door modernisering paradoxaal verdierlijkende stadsbevolking tegenover de zich veredelende, in gezonde krachtmeting met de natuur levende plattelandsmens geplaatst. In de stad hokten de massa's samen, maar ze werden er tegelijk door individualisering en secularisering steeds eenzamer. Het land smeedde ze in een waarachtige gemeenschap aaneen, en de cultuur van het land – de gemeenschapskunst van de volksschrijver of nog letterlijker, een gezamenlijke creatie zoals processie of passiespel – bezegelde die band.⁴

4 De sterkste uitdrukking van deze overtuiging vinden we in de katholieke spreekkoorbeweging uit de jaren dertig. Lode Geysen, *Spreekkoren* (Roermond 1934) 47: 'Wij stellen een herleving vast van allerlei oude godsdienstige gewoonten en plechtigheden. De processies herleven. De processies winnen aan luister, aan karakter. Zij worden niet al-

Het openluchttheater in Vlaanderen en Nederland

Een treffend staaltje van de retoriek rond stad en land bood de argumentatie die gouverneur Gaston van de Werve et de Schilde, bij de aankoop van het domein Rivierenhof in 1921, had aangewend om de hoge koopsom te rechtvaardigen. 'Overigens, onder oogpunt van openbare gezondheid, is het niet eene zaak van algemeen belang ter beschikking van de bevolking; zoo dikwerf opeengehoopt in ongezonde benepen woningen, uitgestrekte wandelingen te stellen waar zij kunnen vrij ademen en hunne krachten herstellen; al te veel ondermijnd door het werk en het koortsig afmattend gewoel, der groote stad?' Zo'n vurig pleidooi was nodig, want binnen de provincieraad was de aankoop van het park niet onbetwist. Raadsleden stelden zich de vraag of het wel de provincie toekwam om een dergelijk domein aan te kopen, en of deze taak niet eerder bij de gemeenten lag. Maar het meest heikele punt was wel de aankoopsom van vijf miljoen Belgische frank, waarbij nog de financiële last zou komen om het omvangrijke park te onderhouden. Voor de gouverneur en andere voorstanders was volksgezondheid en volkswelzijn de uitgelezen manier om de aankoop te legitimeren.

Vanaf het begin was het duidelijk dat het Rivierenhof geen wandelpark voor de stedelijke burgerij zou worden, maar een plaats waar arbeiders konden sporten en zich ontspannen in een 'natuurlijke' omgeving. Binnen het discours van de provincie fungeerde het park daarmee als een helende tegenpool voor de sterk geïndustrialiseerde Antwerpse haven. Hun argumenten werden kracht bijgezet door de demografische evolutie van een voorstad als Deurne: tijdens de jaren twintig zou de bevolking er ten gevolge van de stadsvlucht verdrievoudigen, van 15.000 inwoners in 1920 tot 49.000 in 1932. De woekerende groei van de voorstad weerklonk in het discours van de gouverneur over de behoefte aan een bucolisch toevluchtsoord. Binnen dezelfde logica werd ook beslist om op het domein goedkope werkmanswoningen te bouwen. Al snel na de opening in mei 1923 bleek het park de doelstellingen uitstekend te vervullen. Op zondagen telde het park tot ruim zestigduizend bezoekers.

Toch werd het oorspronkelijke ideaalbeeld van een park voor de arbeiders uit de overbevolkte voorsteden niet helemaal werkelijkheid. Het Rivierenhof kreeg het aanzijn van een traditioneel burgerlijk wandelpark, onder meer omdat de provincie koos voor tuinarchitect Guillaume De Bosschere. Hij legde het park aan in een landschapsstijl die aansloot bij het historische domein.⁶ Ook de sporten die beoefend konden worden in het park waren aanvankelijk uitsluitend burgerlijk. Zo stond tennis bovenaan de lijst van 'beschaafde' sporten, en kreeg voetbal pas een paar jaar later een plek (wat mede te danken was aan de machtsverschuivingen in de provincieraad ten voordele van de socialistische partij vanaf november 1921). De ietwat tweeslachtige invulling van het project-Rivierenhof – 'terug naar de natuur' maar binnen een duidelijk burgerlijk genormeerd kader – legde zo de spanningen bloot van het openluchtideaal dat sinds het einde van de negentiende eeuw in opmars was. Het open land en de open lucht waren

leen meer leerend, ook veel meer strijdend. De litanieën moeten hernomen. Duizenden zullen gezamenlijk op de straat God om hulp smeeken bij hun strijd tegen hun menselijke eigenschappen. Uitstekend deze processies! Ook deze op 't land waar de velden God worden toegewijd! Deze waar de zee wordt gewijd! Deze waar het Heilig Bloed aan het volk wordt getoond (zij geeft verder gelegenheid een deel van onze glorierijke traditie te reconstrueeren).'

5 Provinciearchief Antwerpen (verder PA), Verslagen der vergaderingen van de Provincieraad van Antwerpen, Buitengewone zitting van 6 juni 1921.

6 P. Rebman, *Het Rivierenhof. Vijf eeuwen parkgeschiedenis* (Antwerpen 1997) 173.

het perfecte klankbord voor een resem aan irritaties en spanningen die binnen de moderne stadscultuur leefden. Maar voor de verwezenlijking van die ideaalbeelden ging men uiteindelijk nog steeds te rade bij diezelfde stedelijke cultuur.

De mode van het openluchttoneel moet begrepen worden als een protest tegen de versterkte en commerciële schouwburgcultuur, voortgebracht door de laat-negentiende-eeuwse grootstad. Dat dat protest precies naar het platteland en de open lucht zou uitwijken, is in de Europese context beschouwd lang niet toevallig. Het valt immers op dat veel toneelvernieuwers geloofden dat een hecht acteursensemble (noodzakelijk om de hegemonie van de negentiende-eeuwse vedetten te doorbreken, en een nieuwe acteerkunst te funderen) best in landelijke afzondering kon aaneengesmeed worden.⁷

Typierend voor de Vlaamse context is een uitspraak van Herman van Puymbrouck uit 1934, in het gedenkboek voor toneelleider Jan Oscar de Gruyter bij de vijfde verjaardag van diens overlijden. Over zijn inspanningen voor het openluchttoneel klinkt het geënthousiasmeerd: 'Nu twintig jaar geleden hing er een duffe lucht over Vlaanderen, over de Vlaamsche tooneelspeelkunst. (...) Er was dan het corrolarium: Weg uit de schouwburgzalen, waar de lucht verpest was! Terug naar het land onder de open lucht! Dit moest De Gruyter vanzelf zoo voelen. En hij werd de renovator van het Openluchttooneel, de Bühne die de medewerking opeischt van de blauwe lucht, van den wijden hemel, van de wolken, de zon, de boomkruinen, het struweel, het geruisch van de bladeren, het gezoef van den wind, de vogels ...'⁸ Met de 'Vlaamsche Vereeniging voor Tooneel- en Voordrachtskunst' (vvrv) had Jan Oskar de Gruyter het 'bildungsflamingantisme' van *Van Nu en Straks* naar het theater vertaald, en de vorm die hij daarvoor koos was als vanzelf die van het openluchttoneel. Vanaf 1909 bracht hij in tuinen en parken een repertoire van klassieke auteurs, waarvan dikwijls de minder bekende stukken gekozen werden (zoals *Iphigeneia* van Goethe of *Philoctetes* van Sophocles). Het beschavingsproject van De Gruyter bereikte aanvankelijk slechts een select publiek, maar zou later, toen hij aan het hoofd stond van eerst het Vlaams Volkstoneel (1920-1924) en daarna de Koninklijke Nederlandse Schouwburg (KNS) (1922-1929), met een bredere keuze van klassieke toneelstukken ook een groter publiek aanspreken.⁹

Het experiment van het openluchttoneel – aanvankelijk bestond De Gruyters vvrv exclusief uit amateurs – consolideerde zich tijdens het interbellum tot een echte culturele hype. Vanaf 1925 bespeelde de KNS elke zomer met groot succes het openluchttoneel van het Nederlandse Valkenburg, een welgekomen bijverdienste voor het gezelschap, dat tijdens de zomermaanden niet betaald werd. In Nederland was er al sinds de eeuwwisseling sprake van een ware openluchttoneelbeweging. Met name het echtpaar Grothe-Twiss had sinds 1903 op hun Hilversumse landgoed talrijke opvoeringen georganiseerd. Aanvankelijk waren ze beperkt tot een intieme vriendenkring, maar vanaf

7 In 1898 nam Konstantin Stanislavski, bij de start van het Moskous Kunsttheater, zijn jonge spelers mee om te repeteren naar het gehucht Poesjkino. Ook in Frankrijk meenden Jacques Copeau en zijn navolger Charles Dullin dat een retraite op het platteland de ideale aanvang was voor hun hooggestemde ondernemingen (respectievelijk het Théâtre du Vieux-Colombier en het Théâtre de l'Atelier).

8 H. van Puymbrouck, 'De Gruyter en het openluchttheater', in: *Dr. Jan Oskar de Gruyter, 1885-1929. Zijn levenswerk* (Antwerpen 1934) 323-326; geciteerd in F. Peeters, '22 augustus 1909, Openluchtvoorstelling van Philoctetes door de Vlaamsche Vereeniging voor Tooneel- en Voordrachtskunst te Sint-Martens-Latem. Openluchtspelen in Vlaanderen', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden: Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 569-570.

9 Peeters, '22 augustus 1909', 571.

1910 gingen de voorstellingen door in een speciaal daartoe ingericht openluchttoneel dat aan een omvangrijker groep toeschouwers kon plaats bieden. In de idyllische omgeving van het Susannapark bleek het doel ook hier om een plek te creëren die als een soort 'betoverd eiland' zou ontsnappen aan de burgerlijke samenleving, terwijl het naar vorm en functie geheel aan de burgerlijke esthetiek beantwoordde. Een kenmerkende beschrijving van Grothe-Twiss' openluchttoneel uit 1911 luidde: 'Een zeldzame bekoring gaat uit van het geheel, dat door zijn volkomen natuurlijkheid vergeten doet met hoeveel kunstzin en smaak het bedacht en uitgevoerd is'.¹⁰

Reeds aan het eind van de negentiende eeuw was het inspirerende visioen van zo'n betoverd eiland opgetekend geweest door de Franse symbolisten.¹¹ Vanaf het *fin de siècle* werden opvoeringen van toneelwerken uit de klassieke Oudheid ingericht in de relatief goed bewaarde amfitheaters van Zuid-Frankrijk (zoals die van Orange en Béziers) en Sicilië (Syracuse). Die klassieke oriëntatie was ook in Vlaanderen en Nederland aanwezig. De onderneming van De Gruyter inspireerde de Nederlandse voordrachtskunstenaar Albert Vogel sr. om een gezelschap te stichten exclusief aan het openluchttheater gewijd (Het Klassiek Tooneel, 1920-1922). Al snel werd de mode ook in Nederland door het professionele theaternieuwsgaas geassimileerd, wat resulteerde in grootschalige voorstellingen door onder meer Willem Rooyards en Eduard Verkade (met bijzondere belangstelling voor de klassieke canon: Vondels *Adam in ballingschap*, Sophocles' *Koning Oedipus*).¹²

Anders dan in Vlaanderen realiseerden de lokale Nederlandse overheden zich al gauw dat het openluchttoneel een bijzondere toeristische attractie kon vormen. In het eerste kwart van de twintigste eeuw werden een tiental openluchttheatres gebouwd, zowel nabij grote steden als in kleine gehuchten, zoals Oisterwijk (1915), Valkenburg (1916), Oosterwolde (1918) en Amsterdam (Openluchttheater Frankendael, 1925).¹³ Tijdens de jaren dertig kwamen daar minstens nog eens zoveel inrichtingen bij. Openluchttheatres zoals in Ede, Eemnes en het Amsterdamse Bos konden mede tot stand komen met de hulp van de werkverschaffing, die de hoge werkloosheid ten gevolge van de economische crisis met grootschalige infrastructuurwerken trachtte te lenigen. Meestal wordt het hoogtepunt van de Nederlandse openluchttheaterbeweging echter pas na WO II gesitueerd, omdat met name in de jaren vijftig talrijke gemeenten besloten om, onder impuls van een sterk hernieuwde belangstelling voor het amateurtoneel, een openluchttheater in te richten – in de moeilijke jaren van de wederopbouw ontbraken meestal de fondsen voor nieuwe, vaste schouwburgen.

Naar een openluchttheater in het Rivierenhof

Het zijn precies de talrijke Nederlandse openluchttheatres die als voorbeeld gediend hebben tijdens de aanloop naar de bouw van het Openluchttheater Rivierenhof. Eens de plannen tijdens de jaren dertig min of meer vaste vorm hadden gekregen, maakte de Bestendige Deputatie ettelijke uitstapjes naar Nederland om bestaande inrichtingen

¹⁰ J. Houthakker, *Dramatisch Jaarboek* (Amsterdam 1911); geciteerd in P. Bakker, *Het Boombergpark te Hilversum* (Hilversum 2005) 27.

¹¹ C. de Westenholz, *Albert Vogel, voordrachtskunstenaar (1874-1933)* (Amsterdam 2003) 212.

¹² Ibidem, 213-214.

¹³ E. Alexander en N. van der Krogt, 'Openluchttheatres in Nederland', in: B. Logger, E. Alexander e.a. (red.) *Theaters in Nederland sinds de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2007) 356.

te bezoeken.¹⁴ Wanneer juist de intentie grijpt is om in het provinciaal domein een theater aan te leggen, valt moeilijk uit te maken. In elk geval moet dat moment al in de jaren twintig gesitueerd worden. Reeds vanaf juni 1923 werden in het Rivierenhof openluchtvertoningen gehouden, zij het in rudimentaire vorm. Die voorstellingen boden ook de kans om een andere zijde van de openluchttooneelbeweging te belichten, veel minder klassiek van opzet, en eerder verbonden met het verenigingsleven.

De drijvende kracht achter de vertoningen was Marcel Cleiren, de uitbater van het café-restaurant in het kasteeltje dat hij van de provincie huurde. De voorstellingen vonden plaats in het beukenbos achter het kasteel-restaurant. Het podium was de oude ijskelder, en een gerenoveerd Grieks jachttempeltje deed dienst als kleedkamer. Het publiek zat op klapstoeltjes aan de voet van de ijskelder. Daarnaast werd ook de grote dreef voor het Atlasbeeld soms als ‘openluchttheater’ gebruikt. De uitbater organiseerde zelf voorstellingen, maar meestal werd hij door amateurverenigingen zoals de Sint-Augustinuskring, Broedermin, De Rozenknop of De Rubenzonen gecontacteerd met de vraag of ze de locatie konden gebruiken. Cleiren moest op zijn beurt de Bestendige Deputatie en later de Commissie voor het Rivierenhof om toestemming vragen. Meestal vonden de opvoeringen plaats in het kader van het jaarlijks feest van een vereniging en volgde na de voorstelling en het diner ook een bal. ‘Woelige’ toneelverenigingen werden, net zoals hun sportieve collega’s, door de provincie op de vingers getikt. Kussen achter het Griekse paviljoentje werd bestraft met een fikse boete voor de mannen en een vermaning voor de vrouwen.

Het stedelijke publiek en zijn verenigingen vond dus in het groene domein een blijkbaar erg aantrekkelijk alternatief voor het traditionele (theater)vermaak van de binnenstad. Hoewel dit past in de algemene tendens dat men tijdens het interbellum voor vertier steeds meer uit de stad trok, is het Rivierenhof op alle vlakken een ‘grensgeval’. Niet alleen behoort het groendomein in geen geval tot een echt landelijk gebied, aangezien het zich op de rand van de stedelijke agglomeratie bevindt. Ook het repertoire van de openluchtvoorstellingen sloot nauw aan bij de heersende stedelijke amusementscultuur aan het begin van de twintigste eeuw. Over de precieze stukken die gespeeld werden is relatief weinig bekend. Enkel in de verslagen van de parkwachter en in de provincieraadsverslagen van na 1935 valt er af en toe een naam. Zo speelde Broedermin op 14 juli 1935 de operette *Driemeisjeshuis* van H. Berté (een populaire operette met sentimentele teksten geschreven op muziek van Schubert), op 28 juni 1936 het historische blijspel *De molen van Sanssouci* (O. Härting), en op 21 juli 1937 het blijspel *Jonkvrouw de la Seiglière* (J. Sandeau). Ook uit de professionele sector was er interesse. In de zomer van 1929 speelde het Vlaams Volkstoneel er *Oedipus* in een regie van Renaat Verheyen. Naast de toneelvoorstellingen lokten ook de zomerse muziekfestivals veel bezoekers naar het park, net als de jaarlijkse gala’s van de Socialistische Turnkring en de Wintersportfeesten van de Koninklijke Wielerbond.

De vele activiteiten in het Rivierenhof, samen met de ondernemingslust van Cleiren, moeten de ambities van de provinciale overheid hebben geprikkeld. Het georganiseerde stedelijke middenveld, onder de vorm van de liefhebberskringen, kreeg door Cleiren een podium aangereikt waarvan de weerklank steeds groter werd. Blijkbaar koesterde

14 PA, Openluchttheater Rivierenhof Deurne (verder ORD), Map ‘Het openluchttheater’, Briefwisseling, plannen en documentatie van de provincie 1933-1952.

het provinciebestuur al vroeg plannen om Cleirens rol als culturele ondernemer over te nemen, wat hij ook zelf meermaals verzocht. Zeker is dat reeds op 22 juni 1933 de toenmalige gouverneur, Georges Holvoet, een brief schreef naar de bestuurder van de KNS om te vragen naar de ervaringen van het gezelschap met hun zomerse openluchtseizoenen in het Nederlandse Valkenburg. Twee jaar later volgde een eerste bezoek van de Bestendige Deputatie aan datzelfde theater. Het duurde tot 1937 voor de plannen echt vorm kregen. Aanvankelijk werd aan het aannemersbedrijf Van Riel en Van de Bergh een offerte gevraagd voor verbeteringswerken aan de ijskelder, maar de bouwkost bleek te hoog en het ontwerp ondeugdelijk. Rond die tijd trad Jozef Schellekens, provinciaal architect voor het arrondissement Turnhout, in contact met de Commissie van het Rivierenhof. Hij bood zijn diensten aan op basis van zijn intense interesse voor landschapsarchitectuur. De Commissie vond de combinatie van streekgebonden architectuur met de modernistische signatuur van zijn eerdere ontwerpen dermate pertinent, dat men de voorkeur gaf aan hem boven de feitelijk bevoegde provinciearchitect van het arrondissement Antwerpen, Jan Sel.¹⁵

In maart 1938 lagen er twee voorstellen van Schellekens op tafel. Het eerste bestond enkel uit een verbetering van de bestaande ijskelder (ten bedrage van 65.000 frank), terwijl het tweede een geheel nieuw ontwerp was voor de bouw van een openluchttheater, dat evenwel het dubbele zou kosten. Daarna bleef het vijf jaar stil. De investeringen in cultuur en infrastructuur waren op een erg laag pitje gezet. Sinds 1931 was de financiële toestand van de provincie, ten gevolge van de internationale economische crisis, aanhoudend verslechterd. De katholieken drongen aan op strenge bezuinigingen, die ze na hun klinkende verkiezingsoverwinningen van eind 1932 ook in de praktijk wisten om te zetten middels een coalitie met de Vlaams-nationalisten.¹⁶

Ondertussen gingen de voorstellingen nog altijd door op een geïmproviseerd theater van ijskelder en klapstoeltjes. In 1942, wanneer de financiële situatie er wat gunstiger uitzag, werden de plannen weer opgenomen. Robert Picavet, toen nog eerste opsteller en later griffier van de provincieraad, nam het initiatief om het openluchttheater opnieuw op de agenda te plaatsen, en slaagde er relatief snel in het provinciebestuur van de waarde van het tweede ontwerp te overtuigen. Niettemin hadden zowel de Commissie van het Rivierenhof als de voorzitter van de Sint-Augustinuskring ernstige bedenkingen bij Schellekens' voorstel. Niet alleen de ligging (op circa 200 meter van de drukke Turnhoutsebaan, toen de voornaamste verbindingsweg naar Nederland) maar ook de afwezigheid van een orkestbak en de onpraktische plaatsing van de souffleursbakken baarden de laatstgenoemde zorgen.

Ondertussen was het 1945 en was er nog steeds geen sprake van een openluchttheater. Toch werden er nog altijd voorstellingen gegeven in het park. In augustus 1946 vond een belangrijke opvoering plaats door het Verbond der Vlaamse Toneelmaatschappijen. Hun versie van *Charlotte Corday* werd enthousiast onthaald door het publiek.¹⁷ Onder invloed van het grote succes besliste gouverneur Declerck om weer

15 S. Migom, 'Het Openluchttheater in het Rivierenhof', in: S. Grieten, S. Migom, B. Sas en D. Van de Vijver, *Sterk gebouwd & makkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de Provincie Antwerpen (1834-1970)* (Brugge 2006) 205-207.

16 S. Heylen, B. De Nil en B. D'hondt, *Geschiedenis van de Provincie Antwerpen. Een politieke biografie, Deel I* (Antwerpen 2005) 106-107.

17 PA, Vertoog over den Bestuurlijken Toestand der provincie Antwerpen in het jaar 1946.

werk te maken van het theater. Maar opnieuw dienden zich aanzienlijke moeilijkheden aan. Niet alleen was het prijskaartje hoger dan voorzien, bovendien was er tijdens de oorlog aanzienlijke schade toegebracht aan het domein. Na het (faliekant mislukte) Amerikaanse bombardement van 1943 op het *Frontreparaturbetrieb Erla VII*, door de bezetter in de Minerva-fabrieken te Morsel gevestigd, was beslist om nieuwe werkhal- len op te richten in het domein Rivierenhof. Na de afbraak bleek dat de grond wegens verontreiniging nog enige jaren zou moeten rusten eer men met nieuwe infrastructuur- werken kon beginnen. Pas eind 1950 ging de bouw van het Openluchttheater definitief van start.

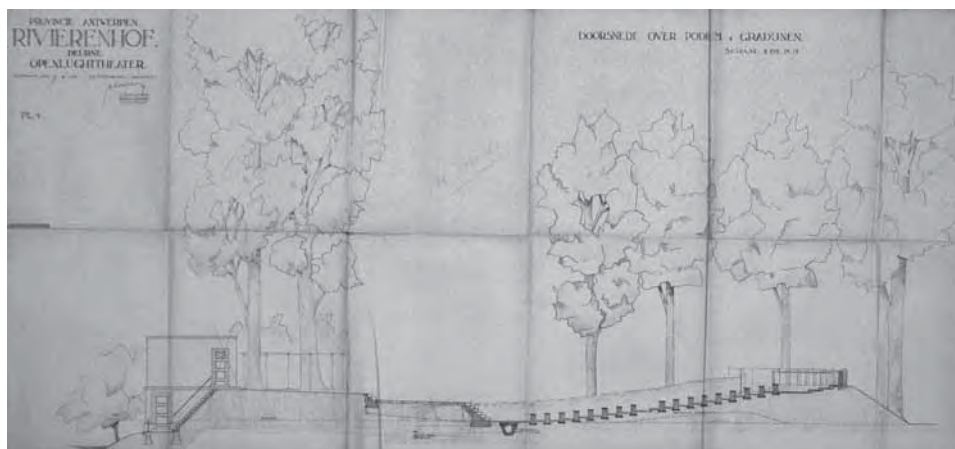
Een gedifferentieerd ideologisch object

In het voorjaar van 1953 was het nieuwe Openluchttheater een feit. Ondertussen was de inplanting omwille van akoestische redenen toch naar de buurt van het Atlasbeeld verschoven. Dat stemde ook beter overeen met Schellekens' visie op het evenwicht tus- sen een gebouw en zijn omgeving. Plan, opstand en kleur van het ontwerp waren gro- tendeels ingegeven door de ligging. Het theater was gesitueerd in een burgerlijk park uit de achttiende eeuw, wat impliceerde dat alles gericht was op enkele centrale oriën- tatiepunten. Eén van de belangrijkste was het classicistische kasteeltje. Het openlucht- theater werd op de as van het kasteel-restaurant geplaatst en vormde zo de tegenhanger ervan. Om dezelfde reden werd het theater opgetrokken uit witte steen. Niet alleen de omliggende gebouwen, ook de natuur was van primordiaal belang. Zo beschouwde de architect de open colonnade van het theater als de voortzetting van de grote bomen van de beukendreef. Het eindresultaat was, om de uitdrukking van Kenneth Frampton te gebruiken, een 'monumentalisering van het inheemse'.¹⁸

Afbeelding 2: Jozef Schellekens, *Grondplan van het Openluchttheater Rivierenhof* (definitief ontwerp), 1953. Bron: Provinciearchief Antwerpen.

18 K. Frampton, *Moderne architectuur: een kritische geschiedenis* (Nijmegen 1995) 258-275.

Afbeelding 3: Jozef Schellekens, *Ontwerp voor het Openluchttheater Rivierenhof* (voorlopig ontwerp; op dat ogenblik nog achter het kasteeltje gesitueerd), 7 maart 1943. Bron: Provinciearchief Antwerpen.

Dat het Openluchttheater ondanks alle hindernissen werkelijkheid werd, is voor een aanzienlijk deel toe te schrijven aan het blijvende enthousiasme voor openluchtoneel, en de ideologische investeringen erin. De heersende mentaliteit na WO II ging nog steeds verder op het elan van de openluchtoneelbeweging van het *fin de siècle*. Dat wordt bij uitstek geïllustreerd door volgende tussenkomst van provincieraadslid Jan Cornet (Belgische Werkliedenpartij) uit oktober 1949: ‘Alhoewel er regelmatig sprake is in de begroting van het oprichten van een openluchtoneel ziet men er geen enkel verschijnen. [...] Er is een nieuw voorstel van M. Overmeire om subsidies te geven aan de toneelmaatschappijen. Bovendien telt onze provincie muziekmaatschappijen, turnafdelingen enz. Wanneer er nu een openluchtoneel degelijk ware georganiseerd in het rivierenhof zou er ruimschoots gebruik van gemaakt worden en het zou aanleiding geven tot grotere activiteit van die verschillende organismen. Ik dring daarom aan opdat dit jaar zou overgegaan worden tot het bouwen van een openluchtoneel [...] al ware het in geringe mate, tot het lenigen van werkloosheid’.¹⁹ Een openluchtoneel, aldus Cornet, bracht de stedelijke gemeenschap samen via het verenigingsleven en smeedde ze beter aaneen. Het is een gebalde samenvatting van de algemene lijn die het provinciebestuur inzake het Openluchttheater aanhield: via culturele infrastructuur, met het ideaal van gemeenschapsvorming op de achtergrond, een sturende rol spelen in het stimuleren van het stedelijke middenveld. Statements als die van Cornet laten uitschijnen dat het gebouw op zich symbool ging staan voor de continuïteit van het culturele leven en daarmee van de gemeenschap zelf.

Ondertussen hebben we gezien dat de concrete invulling van dat cultuurleven op heel wat (mogelijk tegenstrijdige) manieren kon gebeuren. Voor de hooggestemde openluchtoneelbeweging uit de vroege twintigste eeuw waren beschavingswerk en de klassieke canon de sleutelwoorden. Tijdens het interbellum was daaruit ook daadwerkelijk een succesvolle professionele praktijk gegroeid. Maar tegelijk gooiden de

¹⁹ PA, Verslagen der vergadering van de Provincieraad van Antwerpen, Gewone zitting van oktober 1949.

Afbeelding 4: Werken aan het Openluchttheater Rivierenhof (1952-53). Bron: Provinciearchief Antwerpen.

Afbeelding 5: Werken aan het Openluchttheater Rivierenhof (1952-53). Bron: Provinciearchief Antwerpen.

amateurverenigingen zich vol enthousiasme op de ‘nieuwe’ uitdrukkingsvorm en, zoals het citaat van Cornet laat zien, werd het openluchtproject door lokale politici ook verbreed tot een plek voor volkscultuur in de meest brede zin van het woord (inclusief optredens van sport- en muziekverenigingen). Het schijnbaar eenvoudige begrip ‘openluchttoneel’ werd zo gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw opgerekt tot een gedifferentieerd ideologisch object. Dat wordt op een uitgelezen manier geïllustreerd door de discussies binnen de Antwerpse provincieraad over de keuze van de openingsvoorstelling. In november 1951 werd er binnen de Commissie van het Rivierenhof voor het eerst gepraat over de inhuldiging van het theater. Er werd voorgesteld om de ideologische lijn van ‘een theater voor het volk’ resoluut door te trekken en te kiezen voor liefhebbersgroepen in plaats van de officiële schouwburgen. Dat zou een expliciete keuze betekend hebben voor het zowel landelijk als stedelijk goed verspreide amateurtoneel (overkoepeld door toneelcentrales van respectievelijk liberale, socialistische en katholieke strekking), maar vooral had het een keuze tégen het professionele toneel betekend, dat sterk met de grootstad werd geassocieerd.

De hoger genoemde Picavet nam contact met Jos Phlipppo van het Algemeen Katholiek Verbond voor Tooneel, een vereniging die al heel wat ervaring had met (Vlaams-katholiek getint) openluchtspel. Hun meest bekende wapenfeit was ongetwijfeld de opvoering van *De Leeuw van Vlaanderen* op de Antwerpse Grote Markt in 1939, ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van Conscience's boek, waarin de hoofdrollen door bekende acteurs van de KNS waren vertolkt (en dat met groot succes hernomen werd in 1949 en 1950). Uit de eerste lijst van opties voor de openingsvoorstelling blijkt al dat de keuze van de Commissie gekleurd was door enerzijds het klassieke ideaal van de vroege openluchttoneelbeweging, anderzijds het populaire repertoire dat de liefhebbers graag opvoerden: zowel Shakespeares *Midzomernachtdroom*, het middeleeuwse *Marieken van Nymegen* en het melodrama *Het Meisje van Arles (L'Arlésienne)* van Bizet en Daudet figureerden op het lijstje. Picavet en Phlipppo droomden zelfs even

van een echte opera, maar de zangers van de Koninklijke Vlaamse Opera bedankten vriendelijk, uit angst dat de buitenlucht hun stem geen recht zou doen en misschien zelfs schade berokkenen kon.

Het roer werd omgegooid. Phlipppo, en met hem de Commissie, wou voluit voor wat hij noemde een 'schlager' gaan – een groot stuk met een grootse traditie. Mogelijke kandidaten waren *Gudrun* van Rodenbach, *Julius Caesar* of *Midzomernachtdroom* van Shakespeare, maar ook historische tableaux van tijdgenoten zoals Gaston Martens (*De Paradijsvloek*) en Paul de Mont (*Artevelde's Val*).²⁰ Het lijstje vertoont een minder dubbelzinnige inslag dan het eerste en bevat vrijwel uitsluitend klassieke stukken. Maar de ommeslag zou verregaande consequenties hebben. Met een klassiek stuk verliet men ook gedeeltelijk het pad van het volkstheater – de liefhebberskringen speelden bij voorkeur een licht repertoire – en richtte men zich opnieuw naar het milieu van het hooggestemde openluchttonaal en de professionele theatersector. Het was evident dat de eerdere, tamelijk radicale keuze voor een liefhebbersopvoering opnieuw ter discussie zou worden gesteld.

Sociotheatrale fenomenen tijdens het interbellum

De keuze voor een historische schlager moet echter niet alleen binnen het landelijk en stedelijk cultuurlandschap worden gekaderd. Er speelden ook bredere, nationale ontwikkelingen een rol. De Commissie van het Rivierenhof keurde het voorstel van een historische schlager goed, maar benadrukte de voorkeur te geven aan een stuk van Vlaamse bodem. Dat lijkt op het eerste gezicht niet meer dan een verderzetting van het beschavingsflamingantisme uit de vroege jaren van de openluchttonaalbeweging. De Gruyter was bijvoorbeeld niet alleen voorstander van de klassieke canon, maar ook een hevig promotor van *Starkadd*, het voornaamste toneelstuk van de *Van Nu en Straks*-beweging, dat in de kritiek expliciet op zijn Vlaamse symboolwaarde werd getaxeerd. De opvoering van *De Leeuw van Vlaanderen* is een goed voorbeeld van de continuïteit in dat beschavingsflamingantisme. Maar tijdens het interbellum was de politieke, in casu Vlaams-katholieke component van het openluchtproject ook in een heel andere richting geëvolueerd. Vrijwel alle politieke en levensbeschouwelijke partijen uit de jaren twintig en dertig hadden zich de middelen van het theater toegeëigend. Denk aan de socialistische en communistische spreek- en zangkoren; het katholieke spreekkoor en massaspel; of de nationalistische openluchtmanifestaties.²¹ Naast de geïdealiseerde 'gemeenschap' van estheten zoals de *Van Nu en Straks*-ers, moest het openluchttheater van de jaren twintig en dertig ook dienen ter consolidering van de gemeenschap der arbeiders (bij socialistische auteurs en theatermakers) en vooral van de geloofsgemeenschap (bij de gangmakers van het katholieke theaterrenouveau).

Precies hier wordt voor het eerst de cesuur duidelijk tussen een geïdealiseerd begrip van de (culturele) gemeenschap, en een politiek geoperationaliseerd begrip van de (volks)gemeenschap, die uiteindelijk in 1953 tot de vandaag moeilijk te kaderen uitin-

²⁰ PA, ORD, Map 'Inhuldiging, dag van de opening', Brief van de heer Phlipppo van het AKVT aan de heer Picavet, 24 januari 1952.

²¹ Een overzicht vindt men onder meer bij E. Fischer-Lichte, *Theatre, sacrifice, ritual. Exploring forms of political theatre* (Londen 2005); H. Wolff, *Volksabstimmung auf der Bühne? Das Massentheater als Mittel politischer Agitation* (Frankfurt am Main 1985).

gen van Declerck, Teirlinck en Monteyne zal leiden. Massaspelen zoals *Koning Arbeid*, opgevoerd te Gent in 1932 door de Multatulikring, of het immense *Credo!* opgevoerd in het Heizelstadion te Brussel in 1936 (ter gelegenheid van het VIde Katholiek Congres van Mechelen), hadden nog weinig gemeen met de 'kunstvoorstellingen' van De Gruyter. Socialistisch en katholiek massatoneel van de jaren dertig was geen beschavingsproject, maar moest met de allernieuwste middelen het collectief overrompelen, veroveren, en samensmeden. Onder de belangrijkste regisseurs ervan – vooral afkomstig uit Vlaamsgezinde en katholieke hoek, gezien die beweging voor het leeuwendeel van de producties verantwoordelijk was – zijn vele figuren uit de omgeving van het Vlaams Volkstoneel te vinden, zoals Ast Fonteyne, Renaat Verheyen, Lode Geysen en Anton Van de Velde.

In 1953 was massatoneel en spreekkoor al lang over zijn hoogtepunt heen. Dat had mede te maken met de gewijzigde houding van de Kerk ten aanzien van het lekenapostolaat en de Katholieke Actie. Maar op de openluchttoneelbeweging had het massaspel wel definitief zijn stempel nagelaten. In zijn reeds eerder geciteerde brief aan Picavet geeft Phlipppo, in een poging om ook alternatieve opties naast de 'schlagers' te signaleren, een exhaustief overzicht van wat er allemaal leefde aan sociotheatrale fenomenen in het Vlaanderen van de jaren vijftig: 'Spelen in dit verband ook een zeer grote rol de toneelwerken die geïnspireerd werden door de geschiedenis van de plaats zelf waar die openluchtspelen gecreëerd werden en om een zekere tijd regelmatig heropgevoerd worden en telkens met evenveel succes en belangstelling. Zo heeft Brugge zijn H. Bloedspel, Halle zijn Mariaspel, St. Truiden zijn Christoffelspel, Gent zijn Lam Gods, Harelbeke zijn Peter Benoitspel, Deinze zijn Poppospel, Wetteren zijn Wethra, Geel zijn Dymphnaspel; enz. Sommige dezer genieten zelfs een internationale faam'.²²

De collectivistische ideologieën van de jaren dertig hadden dus een culturele impuls teweeggebracht die tot in de jaren vijftig bleef nazinderen. Het militanteatholicisme en het (letterlijk zo benoemde) 'toneeloffensief' van de Katholieke Actie mochten dan wel verleden tijd zijn, in hoofde van vele culturele leidersfiguren waren de sleutelbegrippen ervan – en daarbij stond gemeenschapskunst zeker op de eerste rij – nog springlevend. Meer nog, wanneer architect Jozef Schellekens zijn ontwerp voor het Openluchttheater Rivierenhof expliciet schraagt op een concept van nationalistische landschapsarchitectuur, doet dat in de prille naoorlogsjaren geen wenkbrauwen fronsen, zoals we misschien vandaag zouden verwachten (was dat niet precies de gedachte van Albert Speer geweest, gerealiseerd onder meer in het monumentale Zeppelifeld te Nürnberg?). Integendeel, het wordt juist op basis van die kwaliteit toegejuicht. In zijn werk streefde Schellekens een nauwe verbinding met de natuurlijke omgeving na. In een artikel van 1941 schreef hij: 'Wij moeten iets maken dat van ons is, dat waar is, dat ons landschap en onze mensen weerspiegelt'.²³ Schellekens ijverde voor nationalisme in de bouwkunst, maar hij benadrukte wel dat het om een ander nationalisme ging dan dat van de Nieuwe Zakelijkheid. Vanuit een verheerlijking van het nationaal bewustzijn wilde die beweging alleen maar roemrijk cultureel patrimonium tot stand brengen, met nietszeggende neoclassicistische gebouwen tot gevolg. Schellekens daarentegen wenste

22 PA, ORD, Map 'Inhuldiging, dag van de opening', Brief van de heer Phlipppo van het AKVT. aan de heer Picavet, 24 januari 1952.

23 J. Schellekens, 'Nationalisme in de Bouwkunst', *Bouwkunst en Wederopbouw*, 8 (1941) 189.

precies het alledaagse en regionale te verheerlijken, of een ‘monumentalisering van het inheemse’. Dat was ook precies de indruk die het Openluchttheater op zijn tijdgenoten maakte.

De inhuldiging van het Openluchttheater Rivierenhof

Het idee van een kunst die integraal zou voortkomen uit en toebehoren aan een gemeenschap, en dat ook vormelijk zo letterlijk mogelijk uitdrukte – door de zichtbare samenwerking van een grote groep mensen, voor een al even massaal publiek – was de cruciale toevoeging van de massaspelbeweging aan het al veel oudere project van het openluchttoneel. Die collectivistische invloed van het interbellum wordt niet alleen in Schellekens’ ontwerp zichtbaar, maar ook in de voorstellen van Phlipppo, die de klassieke stukken van het professionele openluchttoneel in één adem noemt met historische folklorestukken met nadrukkelijk flamingantisch oogmerk, en katholieke evenementen op basis van lokale liturgie voorstaat. Om de inhuldiging van het Rivierenhof meer luister bij te zetten, wou hij ‘een sensationeel effect bereiken’ door ‘een vijftal gemonteerde wagens in het spel te betrekken’. Daarop zouden in *tableaux vivants* episodes uit het leven van grote Vlaamse figuren uitgebeeld worden ‘die in het stuk zelf verheerlijkt worden, o.a. Conscience, Peter Benoit, Marnix van St. Aldegonde, enz. in de stijl zoals we die gezien hebben in de Van Dyck-stoeten’.²⁴

De provinciegriffier was niet te vinden voor Phlipppo’s massaspektakel. Vooral de vijf verschillende wagens baarden hem zorgen, want Picavet was ervan overtuigd dat er niet genoeg ruimte was in het theater. Meer nog, het zou misschien zelfs weinig indruk maken op het publiek. Immers, ‘het land is er van vergeven’. Bovendien zou het qua productiekost erg duur uitvallen voor één enkele opvoering. Hij gaf zelf de voorkeur aan een historisch spel, bijvoorbeeld een middeleeuwse moraliteit of een mysteriespel.²⁵ Uiteindelijk zou vooral de strekking van Phlipppo’s lange brief in de hoofden van de provincieraadsleden blijven hangen, eerder dan de vele concrete voorstellen die hij deed. Kort nadien viel in de provincieraad een beslissing die de inhuldiging van het Openluchttheater uit de handen van de liefhebberskringen nam. Men had besloten dat de inrichting van een dergelijk prestigieus evenement toch beter aan een professioneel gezelschap kon overgelaten worden. Aldus werd contact genomen met Firmin Mortier, directeur van de KNS. Om de band met het amateurtoneel – dat per slot van rekening wellicht de voornaamste gebruiker van het gebouw zou worden – niet helemaal door te snijden, werden de vier belangrijkste Antwerpse toneelmaatschappijen uitgenodigd om tijdens de zomer van 1953 een opvoering te brengen.

Niettemin bleef de houding waarmee de provincie Mortiers voorstellen benaderde, ten gronde gekleurd door Phlipppo’s principes. Zo werd een opvoering van Shakespeare afgewezen omdat het geen Vlaams stuk betrof. Uiteindelijk stelde Mortier voor om, ter gelegenheid van de nakende Rodenbachherdenking in 1954, diens verzendrama *Gudrun* als openingsvoorstelling te nemen. Hij had er echter gelijk aan toegevoegd dat het stuk naar zijn mening verouderd was. Rodenbachs drama was meer dan zeventig jaar voorheen geschreven door een adolescent zonder enige ervaring met de toneelschrijfkunst,

²⁴ PA, ORD, Map ‘Inhuldiging, dag van de opening’, Brief van de heer Phlipppo van het AKVT aan de heer Picavet, 24 januari 1952.

²⁵ PA, ORD, Map ‘Inhuldiging, dag van de opening’, Ongedateerde notities van Robert Picavet.

en het was dus eigenlijk niet aangepast aan de verwachtingen van een gesofistikeerd publiek uit 1953. Zoals in de programmabrochure van de galavoorstelling zelf werd toegegeven: 'Het stuk kent inzinkingen en vertoont langdradigheden; het rijmloos vers is er soms lam en prozaïsch, de dialoog gerekt en de handeling geremd'.²⁶

Toch koos de Bestendige Deputatie voor *Gudrun*, en men kan alleen aannemen dat dat gebeurde op basis van propagandistische redenen. De keuze voor een nationaal, flamingantistisch maar abstract ideaal van de cultuurgemeenschap woog zwaarder door dan de overwegingen van de toneelprofessionals en de woordvoerders van het verenigingsleven. Met name de romantische politieke allegorie in het stuk moet bij de commissieleden in de smaak gevallen zijn. Aan de oppervlakte is *Gudrun* een verhaal over het Moerenland en zijn Romeinse onderdrukkers, maar de subtekst was ontegensprekelijk de strijd van de Vlamingen tegen de verfransing. Die allegorie was voor de Commissie anno 1953 nog steeds relevant, of het was toch tenminste relevant om de historische waarde ervan te onderstrepen: 'De Commissie is van oordeel dat de opvoering van "Gudrun" bijzonder zou passen in het kader van het Rodenbachjaar. (...) Aan de Deputatie zal derhalve worden voorgesteld voor de openingsvertoning "Gudrun" te nemen'. Men was zich er wel degelijk van bewust dat deze idealistische keuze voor een modern toneelpubliek problemen zou kunnen geven, zoals weerom door de programmabrochure toegegeven wordt: '[E]en opvoering van dat zo kennelijk romantisch versdrama in onze prozaïsche eeuw moet altijd eerder als een piëteitsvolle historische reconstructie dan als een actueel schouwburg-evenement worden gezien'.²⁷

Een tweede reden om voor Rodenbach te kiezen was dat men expliciet op zoek was naar een stuk dat de unieke ligging van het openluchttheater, midden in het fraaie domein, in de verf zou zetten. Naast leverancier van grootse emoties was *Gudrun* ook het geschikte stuk om aan de slag te gaan met het natuurkader dat voorhanden was. Robert Picavet geloofde ook dat een historisch stuk heel wat meer mogelijkheden bood op het gebied van kostumering, muziek, belichting, en indrukwekkende massascènes. Toen er een regisseur moest gekozen worden, was het dus weinig verrassend dat enkele bekende namen uit het Vlaamsgezinde en katholieke openluchtcircuit de revue passeerden (Ast Fonteyne, Fred Engelen, Joris Diels). Uiteindelijk besloot men, hoofdzakelijk om financiële redenen, in zee te gaan met één van de kandidaten die Phlipppo naar voren schoof: Maurits Balfoort, niet alleen bedreven in de regie van amateur- en openlucht-toneel, maar ook actief als leraar aan de toneelschool van het Algemeen Katholiek Verbond voor Tooneel.

Een première en een conclusie

Om het Openluchttheater Rivierenhof in passende stijl in te huldigen, had men een galavoorstelling van Rodenbachs stuk voorzien. Na het diner in kasteel-restaurant met hoogwaardigheidsbekleders uit binnen- en buitenland (onder wie de voorzitters van Kamer en Senaat, de minister van verkeerswezen en de gouverneurs van Limburg en Brabant, evenals vertegenwoordigers van enkele Nederlandse steden en gemeenten) volgde in het openluchttheater een water- en lichtshow. Daarna werden twee strofen

²⁶ F. Baur, 'Rodenbach en zijn oeuvre', in: *Provinciaal Domein Rivierenhof – Openluchttheater – Plechtige Inwijdingsvoorstelling – 6 juni 1953 – Programma* (Antwerpen 1953) z.p.

²⁷ Ibidem.

Afbeelding 6: Gudrun door Albrecht Rodenbach. Inhoudigingsvoorstelling van het Openluchttheater Rivierenhof (6 juni 1953). Bron: Provinciearchief Antwerpen.

Afbeelding 7: Gudrun door Albrecht Rodenbach. Inhoudigingsvoorstelling van het Openluchttheater Rivierenhof (6 juni 1953). Bron: Provinciearchief Antwerpen.

uit het Belgische volkslied gespeeld, wat al gelijk het Vlaamse ‘strijdstuk’ in een welbepaald kader plaatste. *Gudrun* werd, zoals ook de boven aangehaalde programmabrochure duidelijk maakte, opgevoerd als een museaal, tot ‘klassiek’ verheven – en dus van elke reële politieke lading ontdaan – stuk flamingantisch erfgoed binnen het bredere en eigenlijk politieke kader van de Belgische staat in heropbouw.

Bijna alles van wat volgde op die elegante aanhef, werd in de pers van de volgende dagen door een keure aan recensenten en toeschouwers uitgebreid verguisd. Het uitermate sobere decor bestaande uit ‘hardgroen toneelgras uit de schouwburg’ vloekte niet alleen met de parkomgeving maar ook met de situering van het stuk aan de Noordzee.²⁸ Het gebrek aan ruimte op de scène deed heel wat mensen de wenkbrauwen fronsen. De toegangswegen naar het podium waren zo smal dat massascènes van het Romeinse leger herleid werden tot wat gedrum van een bende opeengepakte acteurs. Bovendien vond de meerderheid dat de romantische lyriek van Rodenbach zich helemaal niet leende voor een openluchtscenering. De klankwaarde en het ritme van de taal gingen verloren in de omgeving. Het ontbreken van eenheid tussen acteurs en omgeving leidde ertoe dat de meerderheid van de journalisten niet erg onder de indruk was van de acteerprestaties. De hoofdrolspeelster werd als de grootste teleurstelling van de avond gezien: ‘al leek Stella Blanchart ons toch wat al te zeer de kwijnende maagd uit inmiddels gelukkig overleden draken’.²⁹ Ook de kostumering werd als muf en fantasieloos geëvalueerd. Het enige waar de commentatoren unaniem positief over waren, was de ‘kleurige en sprookjesachtige’ belichting.³⁰ Na drie uur eindigde het drama met de sterfscène van Gudrun en het wegbrengen van het lichaam.

Ondanks de laaiende reactie van het publiek was de openingsvoorstelling dus geen groot succes. De voorstelling werd op enthousiast applaus onthaald; en terwijl de acteurs kwamen groeten werd de Vlaamse Leeuw ingezet, naar verluidt door alle toeschouwers

²⁸ C. Gilhuys, ‘K.N.S. Gudrun’, *t Pallieterke* 9.24 (11 juni 1953).

²⁹ Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief: Koninklijke Nederlandse Schouwburg, Productiemap Gudrun, 1952-1953, Onbekend krantenartikel van 8 juni 1953.

³⁰ J.G., ‘Het Openluchttheater der Povicie Antwerpen ingewijd. Grote belangstelling uit alle gewesten en Nederland’, *Het Laatste Nieuws* (8 juni 1953).

uit volle borst meegezongen. Maar de journalisten vonden het openluchttheater een onding waar helemaal geen toneel kon gespeeld worden, door de te smalle toegangswegen en andere technische tekortkomingen. Evenwel zouden die door eventuele verbeteringswerken kunnen weggewerkt worden. Wat niet meer kon ongedaan gemaakt worden, was de ‘ongelukkige keuze’ voor *Gudrun*.³¹ Alle recensenten waren het erover eens dat het stuk ‘te verouderd, te naïef, te onhandig geconstrueerd’ was om nog opgevoerd te worden.³² Opvallend is dat slechts één commentator, namelijk Bert Van Kerkhoven (NIR), expliciet het ‘ongepaste’ van de opvoering van een Vlaams strijdstuk in de naoorlogse context beklemtoonde. ‘In onze eigen Sturm und Drang, en in de tijd van het meeslepende romantisme van de Vlaamse Beweging moest ook onze generatie wel door deze Gudrun aangesproken worden. Twee wereldoorlogen met al hun gevolgen hebben alles, overal veranderd. [...] Daarom hebben wij thans ondervonden dat wij Gudrun niet om zijn literaire of dramatische waarde hebben gewaardeerd, maar omdat het een stijl vertegenwoordigde en gevoelens vertolkte; die wij thans niet meer aanvoelen kunnen’.³³

Van Kerkhovens kritiek zet het opvallend anachronistische aspect van het Openluchttheater-project in de verf. De keuze voor *Gudrun* berustte op een oneigentijds, museaal, romantisch en negentiende-eeuws beeld van de Vlaamse Beweging. Het was een opvoering die getuigde van een bepaald naoorlogs ‘classicisme’ dat daarom ook niet toevallig zo goed aansloot bij de openluchttoneelbeweging uit de eerste helft van de twintigste eeuw. In Declercks inhuldigingstoespraak over de ‘communie der mensen’ resoneerde de hele vroeg-twintigste-eeuwse theatergeschiedenis mee, maar het was een onmogelijk anachronistische echo. De provincie had de voorkeur gegeven aan een drama dat paste binnen een nationaal georiënteerd beschavingsproject en een irreële, abstracte cultuurgemeenschap. Het Openluchttheater zelf was echter in hoofdzaak geïntendeerd voor gebruik door lokale verenigingen en liefhebberskringen. Precies dat middenveld zou de rol van die geïdealiseerde ‘gemeenschap’ – zij het allicht op een veel prozaïscher manier, en weinig overeenstemmend met de verheven idealen uit de toespraak – vertolken.

Dat blijkt ten enenmale uit het vervolg van de opvoeringsgeschiedenis in het Openluchttheater Rivierenhof tijdens de jaren vijftig. De als sacraal aanbeden cultuurgemeenschap bleef na Declercks rede, en zeker na de mislukte voorstelling van *Gudrun*, dode letter. De werkelijke opvoeringspraktijk was heel anders. Er vonden jaarlijks een vijftal amateurtoneelvoorstellingen plaats, en daarnaast ook talrijke turngala’s, liturgische herdenkingsdiensten, jeugdfeesten met volksdans en vendelzwaaien, plechtige prijsuitdelingen van scholen, filmvoorstellingen en dergelijke meer. In de jaren zestig en zeventig raakte het theater – ongetwijfeld in samenhang met de afnemende ledenaantallen bij de verenigingen – stilaan in onbruik. Pas sinds 1989 keerde de belangstelling voor het gebouw terug en kreeg het zijn huidige bestemming als openluchtlocatie voor zomerconcerten. De stedelijke ‘gemeenschap’ was niet meer – maar was ze eigenlijk al in juni 1953 niet een spookverschijning geweest?

31 RIP, ‘Nog over Gudrun. Een ongelukkige keuze’, *Het Toneel* 50.40 (12 juni 1953).

32 M. Kröjer, ‘Het Provinciaal Openluchttheater van Antwerpen ingehuldigd. Opvoering van Gudrun van A. Rodenbach door KNS’, *Het Handelsblad* (8 juni 1953).

33 PA, ORD, Map ‘Inhuldiging, dag van de opening’, B. Van Kerkhoven, Verslag van de uitzending door de NIR op 9 juni 1953.

Vaut le voyage!?

Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)

Hoewel toerisme een triviaal onderwerp lijkt, gaat het bij nader inzien toch om een belangrijk onderzoeksveld. Jaarlijks levert toerisme immers een aanzienlijke bijdrage aan het bruto nationaal product en schept het honderdduizenden banen in hotels, pensions en *resorts*, op exotische stranden en Alpiene skipistes, in musea en archeologische sites, bij grote touroperators en kleine bureaus. Bovendien is toerisme een massafenomeen dat brede lagen van de Noord-Amerikaanse, West-Europese en Japanse bevolking mobiliseert, en tegenwoordig ook meer en meer Chinese en Indische elites aanspreekt. Toerisme, tenslotte, zet mensen aan het denken over de breuklijnen tussen hun eigen cultuur en die van anderen, en lokt hevige reacties uit van reactionair nationalisme tot verregaand cultuurrelativisme. Met die adelsbrieven – door een ruwe maat te nemen van de contemporaine betekenis van reizen – rechtvaardigen historici hun onderzoek naar de geschiedenis van toerisme.¹ Uiteraard erkennen economen, sociologen, geografen en wetenschappers van allerlei pluimage, die zich onder het banier van de *tourism studies* scharen, al veel langer de waarde van een historische dimensie, maar die visie lijkt pas in de laatste jaren weerklank te vinden onder de volgelingen van Clio.² Langzaam maar zeker klinkt de kritiek op boeken, die de geschiedenis van toerisme herleiden tot een regeltje over de *Grand Tour*, een kadertekst over Thomas Cook en een passage over de ontdekking van de kust, luider en bitser. Kwaaïg wordt ook opgemerkt dat men die geschiedenis van toerisme niet langer meer aan kunstgeschiedenis en letterkunde mag overlaten, maar dat ook historici hun duit in het zakje moeten doen. Hoewel nooit uitdrukkelijk verwoord, lijkt de nieuwe generatie vooral de loopgraven in te trekken om schroot te maken van de losse, dilettantische wijze waarop historici vroeger de geschiedenis van toerisme en de *Grand Tour* benaderden.³

1 Opvallend veel historici gebruiken die retoriek: J.K. Walton, 'Introduction', in: J.K. Walton (red.), *Histories of tourism. Representations, identity and conflict* (Clevedon etc. 2005) 1-2; S. Baranowski en E. Furlough, 'Introduction', in: S. Baranowski en E. Furlough (red.), *Being elsewhere. Tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America* (Ann Arbor 2001) 1-2; H. Berghoff en B. Korte, 'Britain and the making of modern tourism. An interdisciplinary approach', in: H. Berghoff e.a. (red.), *The making of modern tourism. The cultural history of the British experience, 1600-2000* (Basingstoke 2002) 1; P. Scranton, 'Preface', in: P. Scranton en J.F. Davidson (red.), *The business of tourism. Place, faith, and history* (Philadelphia 2007) VII.

2 Nochtans blijven historische artikelen schaars in *Annals of tourism research*, de spreekbuis van het multidisciplinaire veld van de *tourism studies*. Enkele witte raven zijn: J. Towner, 'The Grand Tour. A key phase in the history of tourism', *Annals of tourism research*, 12 (1985) 297-333; J. Adler, 'Origins of sightseeing', *Annals of tourism research*, 16 (1989) 7-29; B.M. Gordon, 'Warfare and tourism: Paris in World War II', *Annals of tourism research*, 25 (1998) 616-638. Economen, sociologen en geografen besteden in hun boeken over toerisme wel – in meer of mindere mate – aandacht aan die geschiedenis: J. Urry, *The tourist gaze* (Londen etc. 2005) 2-6, 16-36; P. Duhamel e.a. (red.), *Tourismes I. Lieux communs* (Parijs 2002) 128-134, 179-183, 199-209; L.J. Lickorish en C.L. Jenkins, *An introduction to tourism* (Oxford 1997) 15-29; P. Poncet, *L'Australie du tourisme ou la société de conservation* (onuitgegeven proefschrift, Parijs 2002) 17-21.

3 Onder meer John Walton neemt het ahistorische karakter van de *tourism studies* graag op de korrel: J.K. Walton, 'Taking the history of tourism seriously', *European history quarterly*, 27 (1997) 563-565; Walton, 'Introduction', 1-4.

Op de drempel van het nieuwe millennium leidde dat hervonden elan tot een stortvloed aan boeken en artikelen,⁴ tot de oprichting van een internationale werkgroep over de geschiedenis van toerisme (ICHTT) en binnenkort wellicht ook tot een eigen tijdschrift: *Journal of tourism history*.⁵ Nochtans kan deze dynamiek nauwelijks verhullen dat er grote – soms existentiële – twijfels bestaan over die nieuwe *histoire des vacances*. Kort gezegd lijkt men maar moeizaam korte metten te maken met oude clichés, bestaat er onrust over het *fehlendes Problembewusstsein* en baren de bronnen op de koop toe zorgen.⁶ Vanuit een bescheiden kikvorsperspectief wil deze bijdrage enkele nieuwe trends en ontwikkelingen in het vakgebied beschrijven, obstakels aanstippen en eventuele oplossingen op een rijtje zetten. Daarbij zal de focus liggen op de geschiedenis van reizen en toerisme in West-Europa en Noord-Amerika van de late achttiende eeuw tot medio twintigste eeuw. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar het verband tussen toerisme en steden. Niet alleen Brighton, Boulogne of Blankenberge hadden hun ontstaan en topografie immers aan toerisme te danken, ook de ontwikkeling en *branding* van échte steden zoals Londen, Parijs of New York werden erdoor beïnvloed.⁷ Dwars door het artikel houden we ook de hamvraag voor ogen: waarom zou een onderzoek van de geschiedenis van toerisme waardevol zijn? Levert dat banale onderwerp wel bruikbare inzichten op?

Grijze doodoeners en groene revisies

Toerisme was een uitvinding van de vroege negentiende eeuw, zoals het verschijnen van het woord *tourism(e)* in Engelse en Franse woordenboeken omstreeks 1800 al aangeeft.⁸ Met de Industriële Revolutie – zo wil de klassieke hypothese – werd de vroegmoderne *Grand Tour* bruusk ingeruild voor moderne vormen van reizen. Negentiende-eeuws toerisme leek in tal van opzichten de antipode van de *Grand Tour*. Klassieke reizen naar Italië ruimden op korte tijd veld voor meer bescheiden uitstapjes naar de kust of in het binnenland. Met de *Grand Tour* verdween ook het exclusieve aristocratische stempeel van reizen en kreeg toerisme vat op bredere lagen van de samenleving. Periodieke

4 Voorlopig bestaat er geen echte review van die nieuwe literatuur. Losse recensies verschijnen wel regelmatig in *Journal of social history*, *Journal of transport history* en *Tourist studies*.

5 Lees over de ICHTT en *Journal of tourism history*: <http://www.ichtt.org>. Met zekere regelmaat worden er ook congressen op touw gezet zoals: *Resorting to the coast* in Blackpool (2009) en *The changing culture of travel* in Amsterdam (2010).

6 Vlijmscherpe en gematigde kritieken in J. Larsen, Recensie van 'Histories of tourism: representation, identity and conflict' van J. Walton, *Journal of transport history*, 27:2 (2006) 156-157; S.L. Harp, Recensie van 'Histories of tourism: representation, identity and conflict' van J. Walton, *Journal of social history*, 41 (2007) 220-221; F. Trentmann, Recensie van 'Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America' van S. Baranowski en E. Furlough, *Journal of consumer culture*, 3 (2003) 142-143. Lees ook de zelfkritiek in: R. Koshar, *German travel cultures* (Oxford 2000) 12; Walton, 'Introduction', 1-2; J. Rees, W. Siebers en H. Tilgner, 'Reisen in Erfahrungsraum Europa. Forschungsperspektiven zur Reisetätigkeit politisch-sozialer Elites des Alten Reichs (1750-1800)', *Das Achtzehnte Jahrhundert*, 25 (2002) 35-36.

7 In *tourism studies* is de rol van toerisme in stadsontwikkeling een actueel thema. Lees bijvoorbeeld: R. Maitland, 'Cultural tourism and the development of new tourism areas in London', in: G. Richards (red.), *Cultural tourism: global and local perspectives* (New York etc. 2007) 113-129. Lees over de historische verbanden: D. Gilbert, 'London in all its glory – or how to enjoy London: guidebook representations of imperial London', *Journal of historical geography*, 25 (1999) 279-297; D. Gilbert en C. Hancock, 'New York city and the transatlantic imaginations. French and English tourism and the spectacle of the modern metropolis, 1893-1939', *Journal of urban history*, 33 (2006) 77-107.

8 Over de etymologie: J. Böröcz, 'Travel-capitalism: The structure of Europe and the advent of the tourist', *Comparative studies in society and history*, 34 (1992) 727-729; N. Leiper, 'An etymology of tourism', *Annals of tourism research*, 10 (1983) 277-281.

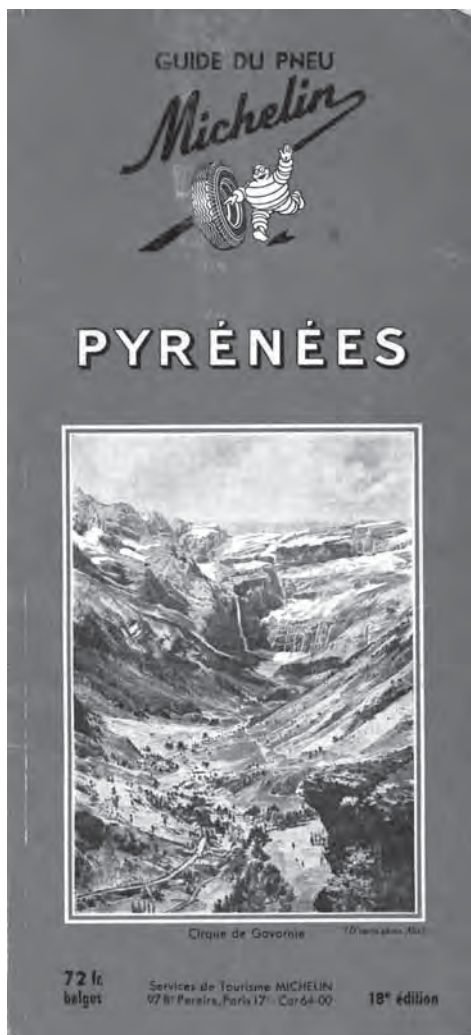

Afbeelding 1: Cover van VAB-gids (1957).

vakanties verdrongen de eenmalige initiatiereis. Educatieve reismotieven werden omgemunt in amusement en culturele belangstelling.⁹ Diverse oorzaken lagen aan die revolutie ten gronde. Fabrieken en ondernemingen rationaliseerden in het zog van de Industriële Revolutie hun werkcritime, waardoor de breuk tussen werk en vrije tijd scherper werd. Daguitstapjes en korte vakanties werden een middel om te herstellen van het saaie en intensieve labeur. Bovendien zorgde de Industriële Revolutie op termijn ook voor een stijgende levensstandaard waardoor korte reisjes binnen het bereik van onderwijzers, klerken, winkeliers, geschoolde vaklui en andere middengroepen kwamen. Doorslaggevend was ten slotte ook de uitvinding van de stoomtrein, die met zijn ongeziene snelheid, comfort, regelmaat en lage prijs een revolutie in de mobiliteit veroorzaakte.¹⁰

⁹ Vooral in oudere boeken treft men dat obsoleete beeld van de *Grand Tour* aan, hoewel het ook in hedendaagse bijdragen weerklank vindt: A. Burgess, 'The Grand Tour', in: A. Burgess en F. Haskell (red.), *The age of the Grand Tour* (Londen 1967) 13-15; C. de Seta, 'Grand Tour: the lure of Italy in the eighteenth century', in: I. Bignamini en A. Wilton (red.), *Grand Tour. The lure of Italy in the eighteenth century* (Londen 1996) 13-19; J. Stoye, 'The Grand Tour in the seventeenth century', *Journal of Anglo-Italian studies*, 1 (1991) 62-73; B. Redford, *Venice and the Grand Tour* (New Haven-Londen 1996) 15-16.

¹⁰ Diverse boeken zien de negentiende eeuw nog steeds als de bakermat van toerisme en de Industriële Revolutie

Afbeelding 2: Cover van Michelinigids (1962).

Langzaam maar zeker rijzen er echter twijfels bij dat rechtlijnige verhaal dat de vroege negentiende eeuw tot het kritische omslagpunt in de geschiedenis van het toerisme bombardeerde. Een tweetal verscholen *grand narratives* stuiten tegen de borst. Enerzijds vraakt men het postivistische en teleologische karakter van het model dat een rechtlijnige ontwikkeling van meer 'primitieve' naar 'moderne' vormen van reizen lijkt te veronderstellen. Waar men vroeger vooral het revolutionaire aspect van de negentiende-eeuwse ontwikkeling van toerisme wou evoceren, tracht men tegenwoordig ook de continuïteiten tussen pre-industriële en moderne reiservaringen onder de loep te nemen. Anderzijds krijgt ook de cultuurpessimistische lezing van de negentiende eeuw, toen de oorspronkelijke reiscultuur veld ruimde voor de uitwassen van toerisme, weerwerk. Niettemin blijkt het door Roland Barthes, George Ritzer en anderen bedachte cliché van toeristen als passieve en hersenloze consumenten, die tuk zijn op pseudo-avonturen *à la* Club Med, bijzonder taai en hardnekkig – net zoals dat met hun vroegmoderne alter ego, de erudiete reiziger-ontdekker, het geval is.¹¹ Om een stok in het hoenderhok te werpen en de dichotomie te doorbreken, claimde Loykie Lomine in een omstreden artikel dat toerisme een uitvinding van de Romeinse oudheid was en mondaine badsteden, dronken vakantiegangers, smerige hotels en lijzige reisgidsen al in de tijd van Cicero hun opwachting maakten.¹² Uiteraard valt er op die gratuite benadering kritiek te leveren, maar de controverse illustreert wel dat men de omslag tussen toerisme en reizen niet zonder meer in de negentiende eeuw kan situeren en de historische wortels van het fenomeen veel dieper reiken dan tot nu toe erkend werd.¹³

Hoewel beide onderzoekstradities een eigen weg bewandelen, kwamen de revisio-nistische stemmen van beide kanten van de schreef. Negentiende-eeuws toerisme bleek minder revolutionair, terwijl achttiende-eeuwse reizen innovatiever waren dan eerder werd aangenomen. Uit recente analyses valt bijvoorbeeld op te maken dat Blackpool, Dieppe en Oostende veel langer hun exclusieve uitstraling bewaarden. Pas aan het einde van de negentiende eeuw sijpelden ook klerken, arbeiders en winkeliers mondjesmaat door naar de kust.¹⁴ Overmoedige claims over democratisering worden sowieso ont-

als de belangrijkste katalysator: Urry, *The tourist gaze*, 5-6; Lickorish en Jenkins, *An introduction to tourism*, 12-29; M. Boyer, *Histoire de l'invention du tourisme. Origine et développement du tourisme dans le Sud-Est de la France* (Gémenos 2000) 5-11; M. Boyer, *Histoire du tourisme de masse* (Parijs 1999) 8-12, 23-26; Böröcz, 'Travel-capitalism', 713-714, 729-732.

11 De dichotomie tussen 'nobile' reizigers en 'vulgaire' toeristen gaat terug tot op negentiende eeuw, maar kan nog steeds op bijval rekenen. Lees onder meer: R. Barthes, 'Le guide bleu', in: R. Barthes (red.), *Mythologies* (Parijs 1970) 122-123; G. Ritzer en A. Liska, 'McDisneyization and post tourism. Complementary perspectives on contemporary tourism', in: C. Rojek en J. Urry (red.), *Touring cultures. Transformations of travel and theory* (Londen 1997) 96-109. Weerwerk vindt men onder andere in: J.-D. Urbain, *L'idiot du voyage. Histoire des touristes* (Parijs 1991) 44-45, 74-84; Koshar, *German travel cultures*, 1-5; Baranowski en Furlough, 'Introduction', 1-2; J.K. Walton, 'British tourism between industrialization and globalization', in: Berghoff e.a., *The making of modern tourism*, 112-115.

12 L. Lomine, 'Tourism in Augustan Society (44 BC – AD 69)', in: Walton, *Histories of tourism*, 69-87. Mediëvisten en vroegmoderne historici leggen ook regelmatig claims op toerisme: R.C. Davis, 'Pilgrim-tourism in late medieval Venice', in: P. Findlen, M.M. Fontaine en D.J. Osheim (red.), *Beyond Florence. The contours of medieval and early modern Italy* (Stanford 2003) 119-132; J. Black, *Italy and the Grand Tour* (New Haven-Londen 2003) 1-2.

13 Kritiek op het losse gebruik van het woord toerisme om historische reiservaringen te omschrijven komt vooral uit de hoek van *tourism studies*. Lees bijvoorbeeld: Poncet, *L'Australie du tourisme*, 17-21.

14 J.K. Walton, *The British seaside. Holidays and resorts in the twentieth century* (Manchester-New York 2000) 15, 52-53; J.K. Walton, 'Consuming the beach. Seaside resorts and cultures of tourism in England and Spain from the 1840s to the 1930s', in: Baranowski en Furlough, *Being elsewhere*, 274-277; J.K. Walton, *Blackpool* (Lancaster 1998) 49-52. Lees voor België het verouderde: R. Gobyn, 'Kuuroorden en badplaatsen in België, 16de-20ste eeuw', in: R. Gobyn e.a. (red.), *Te kust en te kuur. Badplaatsen en kuuroorden in België, 16de-20ste eeuw* (Brussel 1988) 43, 58-63.

maskerd door het inzicht dat de verbreding van het reispubliek, ook na de invoering van de betaalde vakantie in het Interbellum en de oprichting van de zuilen voor sociaal toerisme, slechts stapvoets ingang vond.¹⁵ Bovendien doen ook de motivaties van die eerste toeristen vaak weinig 'modern' aan. Lange tijd stond een reisje naar de kust of een spa nog onder curatele van een streng medisch discours dat om lastige, uitputtende en pijnlijke therapieën vroeg, om pas later overvleugeld te worden door recreatieve motivaties.¹⁶ Anderzijds worden ook enkele huizenhoge clichés over vroegmoderne reizen ondermijnd. Nieuw onderzoek toonde aan dat de *Grand Tour* reeds in de loop van de achttiende eeuw evolueerde van een ernstige educatiereis naar een min of meer vrijblijvende kunst- en cultuurreis die tot in de late negentiende eeuw een *Nachleben* kende. Uitstapjes naar de bruisende metropolen van Rome, Firenze of Venetië kregen toen al de allure van een langgerekte *citytrip*.¹⁷

De meest baanbrekende revisie ligt echter besloten in de idee dat de *Grand Tour* lang voor de negentiende eeuw ingeruild werd voor 'nieuwe' reiservaringen. Vooral vanuit Angelsaksische hoek is die hypothese onderbouwd.¹⁸ Losse studies suggereren immers dat Engelse elites in de achttiende eeuw steeds vaker opteerden voor reisjes in het binnenland of de buurlanden. Omwille van hun korte duur, bescheiden reikwijdte en hoge frequentie lonkten die uitstapjes naar 'moderne' vormen van vakantie. Kraakvers oogden ook de motivaties. Londense elites trokken erop uit om de sublieme, ongerepte landschappen van Wales en Schotland te ontdekken,¹⁹ waagden zich aan *leisure shopping* in Parijs,²⁰ speurden naar relictten van de vaderlandse geschiedenis in Stonehenge

15 Lees vooral de grensverleggende bijdrage van Furlough over de geschiedenis van sociaal toerisme: E. Furlough, 'Making mass vacations: tourism and consumer culture in France', *Comparative studies in society and history*, 40 (1998) 247-286. Over Duitsland: C. Keitz, 'Die Anfänge des modernen Massentourismus in der Weimarer Republik', *Archiv für Sozialgeschichte*, 33 (1993) 183-185. Voorlopig staat het onderzoek naar de geschiedenis van sociaal toerisme in België nog steeds in de kinderschoenen. Een bescheiden terreinverkenning is: M. Denolf, 'En zij leerden hun volk reizen... De arbeiderstoeristenbond De Natuurvrienden', *Brood & rozen*, 8 (2003) 31-45.

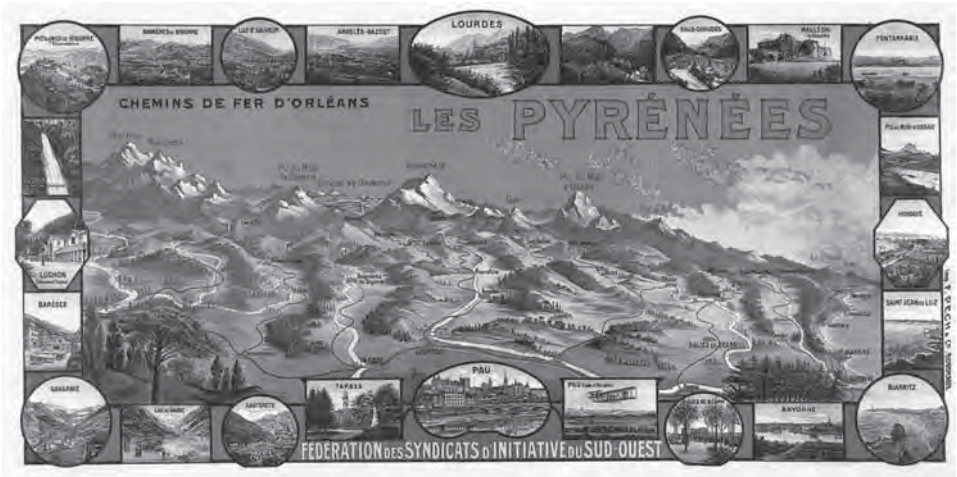
16 Enkele klassiekers zijn: J.-D. Urbain, *Sur la plage. Moeurs et coutumes balnéaires (XIX-XXe siècle)* (Parijs 1994) 101-114; A. Corbin, *Le territoire du vide. L'Occident et le désir du voyage (1750-1840)* (Parijs 1988) 71-113. Lees over die evolutie van medische naar recreatieve motivaties ook het meer recente artikel: D.P. MacKaman, 'The tactics of retreat. Spa vacations and bourgeois identity in nineteenth-century France', in: Baranowski en Furlough, *Being elsewhere*, 35-62.

17 Meer bepaald: Black, *Italy and the Grand Tour*, 1-15, 174-191; E. Chaney, *The evolution of the Grand Tour. Anglo-Italian cultural relations since the renaissance* (Londen-Portland 1998) 203-214; J. Ingamells, 'Discovering Italy: British travellers in the eighteenth century' (Londen 1996) 21-30. Lees over de negentiende-eeuwse *Grand Tour*: B. Wolbring, 'Auch ich in Arkadien! Die bürgerliche Kunst- und Bildungsreise im 19. Jahrhundert', in: D. Hein en A. Schulz (red.), *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt* (München 1996) 82-101; P. Varvaro, 'European travellers in Italy', *European review of history*, 4 (1997) 165-172; H. Levillain, 'Venise romantique: regards comparés des voyageurs français et anglais', in: C. del Vento en X. Tabet (red.), *Le mythe de Venise au XIXe siècle. Débats historiographiques et représentations littéraires* (Caen 2006) 61-70.

18 Enkele aanknopingspunten voor die hypothese zijn ook te vinden in: J. Rees, 'Wahrnehmen in fremden Orten, was zu Hause Vortheil bringen und nachgeahmet werden könne. Europareisen und Kulturtransfer adeliger Elitem in Alten Reich, 1750-1800', in: R. Babel en W. Paravicini (red.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (Ostfildern 2005) 513-539; G. Verhoeven, Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750) (Onuitgegeven proefschrift, Antwerpen 2008) 1-29.

19 K.H. Grenier, *Tourism and identity in Scotland, 1770-1914. Creating Caledonia* (Aldershot 2005) 17-36; C. Aitchinson, N.E. MacLeod en S.J. Shaw (red.), *Leisure and tourism landscapes. Social and cultural geographies* (Londen-New York 2000) 72-86. Lees ook het verouderde: M. Andrews, *The search for the picturesque. Landscape aesthetics and tourism in Britain, 1760-1800* (Aldershot 1989) 89-128.

20 Over de vroegmoderne kruisbestuivingen tussen winkelen en reizen: C. Walsh, 'Shopping and tourisme. L'Attrait des boutiques Parisiennes au XVIIIe siècle', in: N. Coquery (red.), *La boutique et la ville. Commerces, commerçants, espaces et clientèles. XVIe-XXe siècle* (Tours 2000) 223-237; N. Coquery, 'Qu'est-ce que le "remarquable" en écono-

Afbeelding 3: Toerisme in de Pyreneeën. Affiche van de Chemin de Fer d'Orléans (vroeg twintigste eeuw).

of Tintern Abbey²¹ of schreven zich in voor een kuur in Bath of Turnbridge Wells. Bovendien leken die uitstapjes veel meer mensen op de been te brengen, waaronder middengroepen, vrouwen en kinderen, dan het exclusieve publiek dat zich een *Grand Tour* kon veroorloven.²²

Een soortgelijke Copernicaanse revolutie tekende zich af in het onderzoek van het negentiende-eeuwse toerisme. Lange tijd bleef de focus op de badsteden en het ontluikende kusttoerisme liggen, terwijl andere vormen van reizen door de mazen van het net glipten. Nieuwe bijdragen trachten een pluriformer beeld te schetsen. Kortelings vond het onderzoek naar de vroegnegentiende-eeuwse ontwikkeling van spa's en kuuroorden een nieuw elan. Daarbij werden de traditionele *faits divers* ingewisseld voor een vraagstellinggestuurde analyse. Op welke wijze – denk aan architectuur, nieuwe badinrichtingen, andere zeden en fatsoen – werkten die thermaalsteden sociale distinctie en segregatie in de hand? Waren bezoeken aan negentiende-eeuwse kuuroorden louter aristocratische *passe temps* of weerspiegelden ze via een strak tijdschema, regels en louterende therapieën eerder de burgermoraal?²³ Bovendien gaat er opnieuw meer aandacht naar de vroegnegentiende-eeuwse kruisbestuivingen tussen toerisme en natuurbeleving. Uiteraard verschenen er al talloze werken over de Victoriaanse fascinatie

mie? La boutique dans le paysage urbain à Paris d'après les guides du XVIIIe siècle', in: G. Chabaud e.a. (red.), *Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, paysages, voyages* (Parijs 1998) 419-428.

²¹ Een inspirerende terreinverkenning is: D. Woolf, *The social circulation of the past. English historical culture (1500-1730)* (Oxford 2003) 144-153.

²² Lees bijvoorbeeld: A. Vickery, *The gentleman's daughter. Women's lives in Georgian England* (New Haven-Londen) 251-252; J. Brewer, *The pleasures of the imagination. English culture in the eighteenth century* (Londen 1997) 630-640.

²³ D.P. MacKaman, *Leisure settings. Bourgeois culture, medicine and the spa in modern France* (Chicago-Londen 1998); MacKaman, 'The tactics of retreat', 35-62; A. Smith, Recensie van 'Leisure settings: bourgeois culture, medicine and the spa in modern France' van D.P. MacKaman, *Urban history*, 28 (2001) 312-313; D. Jarrassé, 'Representations de la ville d'eaux. Statut de l'image dans les guides thermaux français entre 1840 et 1870', in: Chabaud, *Les guides imprimés*, 207-220.

voor de Zwitserse bergen, gletsjers en watervallen, maar tegenwoordig staan ook de kortere reisjes naar de pittoreske valleien van de Rijn en Maas, tot zelfs de daguitstapjes van de Parijse elites naar het *bois de Fontainebleau* en Montmorency in het brandpunt van de belangstelling. Eigentijdse analyses proberen voorbij de verhaaltjes en anekdotes te kijken en peilen naar mogelijke oorzaken voor de omslag in de natuurbeleving, al klinken verklaringen waarin de reisjes worden gezien als een ecologische balsem, een vlucht uit het claustrofobische stadsleven, soms te repetitief en te goedkoop in de oren.²⁴ Tot slot wordt ook cultuurtoerisme weer vanonder het stof gehaald. Vaak is het onderzoek naar *touring clubs* en automobielerverenigingen de aanleiding. Aan het einde van de negentiende eeuw stuurden die hun leden in eigen land op pad om de minder beroemde regio's, de middeleeuwse stadjes en rustieke dorpjes te exploreren, kunstschatten en *patrimoine* te leren kennen, en aan traditionele feesten deel te nemen. Nationalisme en reactionisme kleurden het programma.²⁵ Daartegenover staat dat (groot) stedelijk toerisme een blinde vlek blijft. Een antwoord op de vraag of de negentiende-eeuwse burgerij de schreden richtte op het eeuwige Rome, op de mondaine culturele scènes van Parijs, Londen en Wenen, of op het trendy New York kan momenteel niet echt gegeven worden.²⁶

Een laatste belangrijke revisie buigt zich tenslotte over de internationale dimensie van toerisme. Angelsaksische onderzoekers domineerden aanvankelijk de scène, wat de hypothese voedde dat toerisme en de *Grand Tour* vooral Britse inventies waren.²⁷ Hoewel die idee al langer omstreden was, verwees vooral het recente Duitse onderzoek naar vroegmoderne *Kavaliersreisen* die assumptie radicaal naar de prullenbak. Op zich is de vaststelling dat er in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Duitse Keizerrijk een aan de Engelse traditie evenwaardige reiscultuur bestond, al bijzonder intrigerend, maar het wordt pas echt boeiend wanneer men de onderlinge verschillen gaat onderzoeken. Waar Engelse en Schotse *lords* zich tot in de late achttiende eeuw vooral naar Italië spoedden om kunst en cultuur te bewonderen, leken Duitse reizigers een fascinatie op te vatten voor Groot-Brittannië, dat ten tijde van de Hannoverers als het pinakel van technologische innovatie, moderne landbouw, industrialisering en modieuze levensstijl werd aanzien.²⁸ Ondertussen zorgt een soortgelijke bewustwording ervoor dat er, naast

24 Een mooie synthese is: L. Tissot, *Naissance d'une industrie touristique. Les Anglais et la Suisse au XIXe siècle* (Lausanne 2000); L. Tissot, 'How did the British conquer Switzerland? Guidebooks, railways, travel agencies, 1850-1914', *Journal of transport history*, 16 (1995) 21-54. Lees ook de kritiek: A. Rauch, Recensie van 'Naissance d'une industrie touristique. Les Anglais et la Suisse au XIXe siècle' van L. Tissot, *Annales: histoire, sciences sociales*, 56 (2001) 769-771. Recent maar niet echt vernieuwend is: Boyer, *Histoire de l'invention du tourisme*, 219-250. Lees over toerisme aan de Maas: L. Pil, 'Pour le plaisir des yeux'. *Het pittoreske landschap in de Belgische kunst. 19de-eeuwse retoriek en beeldvorming* (Leuven-Apeldoorn 1993) 53-64. Over uitstapjes in de groene *banlieu* van Parijs: N. Green, *The spectacle of nature. Landscape and bourgeois culture in nineteenth-century France* (Manchester-New York 1990).

25 Zie vooral het grensverleggend: P. Young, 'La vieille France as object of bourgeois desire: the Touring Club de France and the French regions, 1890-1918', in: R. Koshar (red.), *Histories of leisure* (Oxford-New York 2002) 169-189.

26 Enkele losse studies zijn: Gilbert, 'London in all its glory', 279-297; Gilbert en Hancock, 'New York city', 77-107.

27 Recente studies steunen die Britse claim ook af en toe: Berghoff en Korte, 'Britain and the making of modern tourism', 2-3; Boyer, *Histoire de l'invention du tourisme*, 5-11.

28 Enkele illustratieve bijdragen zijn: J. Rees, W. Siebers en H. Tilgner (red.), *Europareisen politisch-sozialer Eliten im 18. Jahrhundert. Theoretische Neuorientierung – kommunikative Praxis – Kultur- und Wissenstransfer* (Berlijn 2002); J. Rees en W. Siebers, *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funktionsträger des Alten Reichs, 1750-1800* (Berlijn 2005); M. Leibetseder, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert* (Keulen etc. 2004);

het handjevol klassieke boeken over de ontwikkeling van toerisme in Engeland van de vroege negentiende tot de late twintigste eeuw, thans ook een groeiende markt voor bijdragen over Amerika, Frankrijk, Duitsland, Nederland en België bestaat.²⁹ Geleidelijk vinden bovendien ook niet-westerse vormen van toerisme weerklink in Europese en Amerikaanse verzamelbundels.³⁰

Theorieën en modellen te huur

Dooddoeners uit de oude doos zijn niet de enige obstakels waarmee de nieuwe *histoire des vacances* te kampen krijgt. Om de haverklap valt ook het gebrek aan theorievorming uit de lijkenkast. Vandaar dat toerisme ook geen plaatsje in het pantheon van ernstige onderwerpen uit de politieke, sociaaleconomische of culturele geschiedenis weet te veroveren, maar zich ophoudt in de schemerzone tussen halfbakken wetenschap en liefhebberij. Weinig klassieke boeken en nieuwe bijdragen over reisgeschiedenis overstijgen het beschrijvende niveau van losse historische weetjes en *faits divers*. Bovendien blijven vraagstelling en methode in de regel uiterst vaag.³¹ Om de discussie op een hoger plan te trekken, toverde Richard Voase onlangs een nieuw theoretisch model (PEST-analyse) te voorschijn. Daarbij ontleende hij ideeën aan de theoretisch meer beslagen *tourism studies* om ontwikkelingen in laattwintigste-eeuws toerisme te verklaren. Om kort te gaan, zet het model ertoe aan de complexe kruisbestuivingen tussen samenleving en toerisme verder uit te spitten. Evoluties in toerisme worden immers aangestuurd door politieke beslissingen, economische conjunctuur, sociale omwentelingen en technische innovaties.³² Waar sommige theorieën uit de *tourism studies* hapklaar zijn, leveren andere louter inspiratie op. Klassiek zijn Urry's invloedrijke ideeën over *the gaze*, de stereotype elementen die de observaties, de keuzes tot zelfs de foto's en filmpjes van toeristen kleuren, of MacCannells *markers*, de stukjes informatie uit brochures, reisgidsen, het internet en diverse andere media die maken dat we monumenten en objecten als bezienswaardigheden herkennen.³³ Nieuwe onderzoeksinitiatieven roepen dan weer op om de reiservaringen – met sociologische modellen in het achterhoofd – te bestuderen in het licht van evoluerende gender- en leeftijdsverschillen, etnieën of seksuele voorkeur.³⁴ Door middel van enquetes en interviews trachten

A. Stannek, *Telemachs Brüder. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts* (Frankfurt/Main-New York 2001).

²⁹ Enkele illustratieve studies over toerisme in Amerika: M.S. Shaffer, *See America first. Tourism and national identity, 1880- 1940* (Washington-Londen 2001); M. Berkowitz, 'A New Deal for leisure: making mass tourism during the great depression', in: Baranowski en Furlough, *Being elsewhere*, 185-212; R. Gassan, 'The first American tourist guidebooks: authorship and the print culture of the 1820s', *Book history*, 8 (2005) 51-74; Gilbert en Hancock, 'New York city', 77-107.

³⁰ Een voorbeeldje is: Y. Hashimoto, 'Japanese tea party. Representations of Victorian paradise and playground in the Geisha (1896)', in: Walton, *Histories of tourism*, 104-124.

³¹ Lees de milde en scherpe zelfkritiek in: Walton, 'Introduction', 1-2; Walton, 'Taking the history of tourism seriously', 563; Baranowski en Furlough, 'Introduction', 1; Koshar, *German travel cultures*, 6-9, 12-13; Larsen, Recensie van *Histories of tourism*, 156-157; Rees, Siebers en Tilgner, 'Reisen in Erfahrungsraum Europa', 35-36.

³² R. Voase, 'Introduction: tourism in Western Europe: a context of change', in: R. Voase (red.), *Tourism in Western Europe. A collection of case histories* (Oxford-New York 2002) 1-7. Soortgelijke modellen worden wel vaker gebruikt in de *tourism studies*, bijvoorbeeld: Lickorish en Jenkins, *An introduction to tourism* 52-58.

³³ Urry, *The tourist gaze*, 12-14; 41-45, D. MacCannell, *The tourist. A new theory of the leisure class* (London-Basingstoke 1976) 110-129. Lees ook de uitwerking van die theorieën in: G. Richards, 'Tourism attraction systems. Exploring cultural behavior', *Annals of tourism research*, 29 (2002) 1048-1064.

³⁴ Lees bijvoorbeeld het bijzonder inspirerende: J. Small, 'The absence of childhood in tourism studies', *Annals of tourism research*, 35 (2008) 772-789; M.B. Swain, 'Gender in tourism', *Annals of tourism research*, 22 (1995) 247-266.

tourism studies het onderwerp ook steeds vaker vanuit het gezichtspunt van de actoren te benaderen, wat inspirerend kan werken voor reishistorici die tot voor kort toch vooral met strandreglementen, reisgidsen, spoorwegaffiches en archieven van organisaties voor sociaal toerisme aan de slag gingen.³⁵ Hoewel de koerswijziging nog aarzelend is, lijken reishistorici gaandeweg hun koudwatervrees voor modellen en theorieën te overwinnen. Langzaam maar zeker ontstaat er een consensus om de geschiedenis van toerisme veel meer in dialoog met de evoluerende samenleving te schrijven.³⁶

Uiteraard werd de bloei van Blackpool, Oostende en andere negentiende-eeuwse kuststeden ook in oudere boeken verbonden met de uitvinding van de spoorwegen, een stijgende levensstandaard en lokale politieke initiatieven, maar die wisselwerking werd – op een uitzondering zoals Walton na – eerder verondersteld dan uitputtend onderzocht. Nieuwe reisgeschiedenis tracht uit te maken hoe sterk uiteenlopende elementen zoals de fascistische organisatie *dopolavoro*, de invoering van de betaalde vakantie in de jaren 1930 of de ontplooiing van de automobiellindustrie werkelijk op de ontwikkeling van toerisme wogen.³⁷ Men wil daarbij het wagentje niet louter aan de grote debatten over ideologie, commercialisering en sociale groepen haken, maar ook een eigen – zij

Afbeelding 4: Postkaart van Blankenberge, vroege twintigste eeuw.

35 Enkele voorbeeldjes van die benadering zijn: S. McCabe en E.H. Stokoe, 'Place and identity in tourists' accounts', *Annals of tourism research*, 31 (2004) 601-622; N. Carr, 'The tourism-leisure behavioural continuum', *Annals of tourism research*, 29 (2002) 972-986.

36 Dat inzicht is terug te vinden in: Koshar, *German travel cultures*, 1-16; Baranowski en Furlough, 'Introduction', 1-2, 7-21; Berghoff en Korte, 'Britain and the making of modern tourism', 9-13; Walton, 'Introduction', 5-14.

37 Een insteek in de literatuur over fascisme en toerisme is: R.J.B. Bosworth, 'Tourist planning in fascist Italy and the limits of a totalitarian culture', *Contemporary European history*, 6 (1997) 1-25. Over de impact van de invoering van betaalde vakantie: G. Cross, 'Vacations for all: the leisure question in the era of the popular front', *Journal of contemporary history*, 24 (1989) 599-621; Furlough, 'Making mass vacations', 247-286. Lees over auto's en toerisme: R. Koshar, 'Germans at the wheel: cars and leisure travel in interwar Germany', in: Koshar, *Histories of leisure*, 215-230.

Afbeelding 5: Postkaart van Bouillon, vroege twintigste eeuw.

het voorzichtige – bijdrage leveren. Toerisme wordt dan bovendien niet louter als een spiegel van maatschappelijke evoluties aanzien, maar ook als een potentiële katalysator. Mogelijk oefende toerisme immers op haar beurt een invloed uit op natievorming, sociale distinctie, politieke mobilisatie en zomeer. Met die ambitieuze idealen in het achterhoofd, worden in wat volgt enkele *capita selecta* uit de nieuwe reisgeschiedenis doorgelicht. Lost men de hoge verwachtingen ook in?

Uit de idee dat de kruisbestuivingen tussen toerisme en politiek een tikkeltje verwaarloosd waren, ontkiemden kortelings een handjevol onderzoeksinitiatieven die de historische rol van lokale, regionale en nationale overheden in de promotie en ontwikkeling van toerisme onder de loep namen.³⁸ Enkele bijdragen exploreerden ook het verband tussen negentiende-eeuwse reizen, nationalisme en imperialisme in West-Europa.³⁹ Levendige discussies ontsponnen zich echter vooral rond de complexe *liaisons* tussen toerisme en ideologie. Hoewel *dopolavoro* onder het Italiaanse fascisme enige belangstelling opwekte en er een weifelende interesse voor *turizm* onder de Sovjets en in het Oostblok bestaat, eiste het naziregime het leeuwendeel van de aandacht op.⁴⁰

38 Erg vernieuwend in dat opzicht zijn: J. Beckerson, 'Marketing British tourism. Government approaches to the stimulation of a service sector, 1880-1950', in: Berghoff, *The making of modern tourism*, 133-157; en C. O'Neill, 'The most magical corner of England: tourism, preservation and the development of the Lake District', in: Walton, *Histories of tourism*, 228-244.

39 Lees onder meer: Young, 'La vieille France', 169-189; Gilbert, 'London in all its glory', 279-297; R. Koshar, 'What ought to be seen: tourists' guidebooks and national identities in modern Germany and Europe', *Journal of contemporary history*, 33 (1998) 323-340.

40 Prikkelende bijdragen over toerisme in de USSR en de Oostbloklanden zijn: A.E. Gorsuch, 'There's no place like home. Soviet tourism in late Stalinism', in: Scranton en Davidson, *The business of tourism*, 165-185; D.P. Koenker, 'Travel to work, travel to play: on Russian tourism, travel, and leisure', *Slavic review*, 62 (2003) 657-663; P.H. Patterson, 'Dangerous liaisons. Soviet-bloc tourists and the temptations of the Yugoslav good life in the 1960s and 1970s', in: Scranton en Davidson, *The business of tourism*, 186-212; A. Švab, 'Consuming Western image of well-being – shop-

Daarbij ruimt de institutionele geschiedenis – hoe de nazi's via organisaties zoals *Kraft durch Freude*, de bouw van kolossale vakantiekolonies aan de Oostzee, de aanleg van autosnelwegen en de meer globale *Gleichschaltung* toerisme bevorderden, hervormden en controleerden⁴¹ – veld voor een meer fundamentele bevraging rond hoe de nazi-ideologie in de banale toeristische praktijk sloop. Nationalisme werd op KDF-reizen aangewakkerd via politiek geïnspireerde toespraken en hakenkruisvlaggen, maar kreeg ook haar beslag in reisprogramma's die langs betwiste regio's zoals het Ruhrgebied, Sudeetenland of Danzig voerden. Kort na Hitlers coup hertekenden reisgidsen de topografie van Berlijn, waarbij nieuwe regeringsgebouwen en nationaalsocialistische *lieux de mémoire* op het voorplan traden, terwijl men synagogen en Joodse kerkhoven uitgomde. Dergelijke revisies werden zelden van bovenaf opgelegd.⁴² Hoewel niet overtuigend over de hele lijn, klinkt de hypothese dat *Kraft durch Freude* en andere toeristische initiatieven op hun beurt de steun voor het regime tot in de eerste oorlogsjaren hielpen waarborgen, bijzonder plausibel.⁴³

Nieuwe reisgeschiedenis tracht ook op een onbevangen wijze naar de schakels tussen toerisme en sociaaleconomische ontwikkelingen te kijken. Uitermate omstreden is bijvoorbeeld het klassieke beeld dat de invoering van de betaalde vakantie in de jaren 1930 en de oprichting van de zuilen voor sociaal toerisme tot een onvoorwaardelijke democratisering van reizen leidden. Met zijn sterke vakbonden en felle syndicale traditie laat vooral Frankrijk toe die hypothese te falsifiëren. Uit recent onderzoek van Ellen Furlough bleek dat de groep van lagere bedienden en arbeiders aan zee in die eerste jaren nauwelijks aangroeide, omdat ze, ongeacht de vele sociale stimuli van het *Front Populaire*, toch centen tekort kwamen of eenvoudigweg liever thuis bleven. Werklui brachten hun eerste vakanties, tot ongenoegen van socialistische voorvechters, eerder met kleine klussen en bezoekjes aan de kroeg door dan met reizen.⁴⁴ Ondertussen bleven syndicale organisaties voor sociaal toerisme witte raven in Engeland, dat een meer liberale koers voer. Niettemin kwam er voor WO I toch een schuchtere democratisering op gang. Voortrekkers waren in dit geval de ondernemers uit de staalindustrie, de mijnbouw en andere sectoren die een spaarprogramma op touw zetten (de *going-off clubs*) om vakantiegeld bijeen te garen. Bovendien ontstond er ook een commerciële loot van vakantiecampen, kampeerplekken en goedkope huisjes die op de arbeidersklasse mikte.⁴⁵ Hoewel zuilorganisaties zoals *Tourisme et travail* en *Villages, vacances*

ping tourism in Socialist Slovenia', *Cultural studies*, 16 (2002) 63–79. Eerder een bronnenuitgave is: H. Budde, *Reisen in die Bundesrepublik und der gläserne DDR-bürger: eine documentation* (Baden-Baden 1997).

41 Een onalledaags facet van die institutionele omkadering waren de reizen en uitstapjes die door de Wehrmacht georganiseerd werden: Gordon, 'Warfare and tourism', 616–638; Koshar, *German travel cultures*, 150–151, 107–109.

42 Een mooie inleiding is het hoofdstukje 'Savage tourism' in: Koshar, *German travel cultures*, 115–159; K. Semmens, 'Travel in merry Germany: tourism in the Third Reich', in: Walton, *Histories of tourism*, 144–161; S. Baranowski, 'Radical nationalism in an international context: strenght through joy and the paradoxes of nazi tourism', in: Walton, *Histories of tourism*, 125–143; S. Baranowski, *Strenght through joy: consumerism and mass tourism in the Third Reich* (Cambridge 2004); K. Semmens, *Seeing Hitler's Germany: tourism in the Third Reich* (New York 2005).

43 Lees over het *nachleben* van die nazi-ideologie in naoorlogs toerisme: A. Confino, 'Travelling as a culture of remembrance. Traces of national socialism in West-Germany, 1945–1960', *History & memory*, 12 (2000) 92–101.

44 Werkelijk baanbrekend is: Furlough, 'Making mass vacations', 247–286; Cross, 'Vacations for all', 599–621. Lees voor sociaal toerisme in België: Denolf, 'En zij leerden hun volk reizen', 31–45; M. Somers, '70 jaar VTB-VAB', *Uit*, 7 (1992) 4–22; M. Constandt, 'De Lourdesreizen als alternatief voor het 'onzedig' kusttoerisme?', *Broed & rozen*, 8 (2003) 85–91.

45 Enkele inspirerende hoofdstukken in: Walton, *The British seaside*, 36–39, 57–57; Walton, 'Consuming the beach', 277; Walton, 'British tourism', 118; Berghoff, 'From privilege to commodity', 174.

Afbeelding 6: Lissewege per trein, NMBS-affiche (1946).

Afbeelding 7: Ardennen per autocar, NMBS-affiche (1936).

et familles, respectievelijk uit de communistische en katholieke stal, voorname spelers waren in Frankrijk, lijkt ook Ellen Furlough ervan overtuigd dat commerciële initiatieven à la Club Med de ware katalysator vormden. Kort na WO II bedachten touroperators en clubs nieuwe reclamestrategieën en formules die naadloos aansloten op het jonge, trendy consumptie-ideaal dat uit Amerika overgewaaid kwam.⁴⁶ Jammer genoeg staat het onderzoek naar de genese van die commerciële *tourist industry* nog steeds in de steigers.⁴⁷

Tenslotte zijn ook de kruisbestuivingen tussen transport en toerisme aan herziening toe. Lange tijd gold de ontwikkeling van de spoorwegen als *conditio sine qua non* voor het ontstaan van een moderne reiscultuur.⁴⁸ Stoomboten die van Londen naar Margate voeren en tal van andere lijnen verzorgden, maar ook de commercialisering van de fiets

⁴⁶ E. Furlough, 'Packaging pleasures: Club Méditerranée and French consumer culture, 1950-1968', *French historical studies*, 18 (1993) 65-81; Furlough, 'Making mass vacations', 276-283.

⁴⁷ Uitgebreid maar weinig analytisch zijn de historische studies over *Thomas Cook*, bijvoorbeeld: P. Brendon, *Thomas Cook: 150 years of popular tourism* (Londen 1991). Lees voor België onder meer: Pam Vermeulen: *75 jaar, 1927-2002* (Antwerpen 2002). Voor toekomstige onderzoek zijn vooral de aanknopingspunten met studies uit de *tourism studies* boeiend, lees bijvoorbeeld: D. Ioannides, 'Tour operators: the gatekeepers of tourism', in: D. Ioannides en K.G. Debbag (red.), *The economic geography of the tourist industry. A supply-side analysis* (Londen 1998) 139-158.

⁴⁸ Lees over de band tussen toerisme en de spoorweg onder meer: D.A. Reid, 'The iron roads and the happiness of the working classes. The early development and social significance of the railway excursion', *Journal of transport history*, 17 (1996) 57-73; J. Simmons, 'Railways, hotels, and tourism in Great Britain, 1839-1914', *Journal of contemporary history*, 19 (1984) 201-222; J. Walton, 'Transport, travel, tourism', 129-134; Urry, *The tourist gaze*, 16-22.

en de eerste *char-à-bancs* – zo wees recent onderzoek uit – helpen de negentiende-eeuwse *boom* van toerisme verklaren.⁴⁹ Over de historische verhouding tussen toerisme en de automobiel is veel minder bekend.⁵⁰ Vooral de recente analyse van Rudy Koshar lijkt richtinggevend. Quasi moeiteloos overstijgt Koshar het standaardverhaal over de explosieve aanleg van *Autobahnen* en de opkomst van de volkswagen in de jaren 1930, om te peilen naar de invloed van die omwenteling op toerisme. Dankzij de uitvinding van peilsnelle, lichte wagens en de aanleg van gladde asfaltstroken, ontstond er een nieuwe vorm van non-functioneel rijden, het zogenaamde *Autowandern*, waarbij de bestuurder het landschap aan zich voorbij liet snellen. Met de wagen kon de Duitse elite bovendien plekken bezoeken die voor doorsnee toeristen, die op de trein aangewezen waren, onbereikbaar bleven.⁵¹ Uiteraard zal ook de opkomst van de burgerluchtvaart in de jaren 1950 en 1960 een belangrijke invloed uitgeoefend hebben op toerisme, maar voorlopig blijft die verhouding, bij gebrek aan onderzoek, eerder vaag.

(Her)bronnen. Epiloog bij een nieuw begin

Een tijdje geleden maakte de Deense socioloog Jonas Larsen, in een recensie van het pas verschenen *histories of tourism*, brandhout van de nieuwe reisgeschiedenis. Larsen leek bepaald niet onder de indruk van de dikdoenerij die pleitbezorger John Walton rond zijn nieuwe benadering ophing en vond het merendeel van de bijdragen in de bundel ook oude koek. Hoewel sommige stukken wel koketteerden met de inzichten uit de *tourism studies*, kwam er in de praktijk bitter weinig in huis van een vruchtbare uitwisseling. Eigenlijk rook het boek, *dixit* Larsen, veel meer naar belegen reisgeschiedenis. Om een voorbeeldje te noemen, steunde het merendeel van de bijdragen nog steeds op professionele teksten – literaire reisverhalen, reisgidsen, wetgeving en statuten – om de geschiedenis van toerisme te reconstrueren, terwijl in *tourism studies* tegenwoordig meer op het perspectief van de actoren wordt ingezet. Dagboeken, orale geschiedenis, postkaarten en foto's zouden die meer persoonlijke beleving van toerisme kunnen illustreren.⁵² Uiteraard heeft Larsen een punt en oogt de nieuwe *histoire des vacances* op diverse fronten een ietsje onrijp en groen. Diverse clichés blijven immers hardnekkig, de theoretische onderbouw wankel en de reoriëntatie op de actoren bescheiden. Nochtans kan niemand ontkennen dat de geschiedenis van toerisme ondertussen het stadium van de knusse, verhalende kijkboeken ontgroeid is. Dat die banale geschiedenis relevant kan zijn om uiteenlopende ontwikkelingen zoals de negentiende-eeuwse natievorming, de Sovjet- en Nazi-ideologie, de sociale strijd in de jaren 1950 en de opbloeiende consumptiecultuur beter te begrijpen en te verklaren, lijkt thans bewezen. Larsens suggestie om meer vanuit de actoren te denken, wordt daarbij graag meege-nomen. Met toerisme als breekijzer kunnen nieuwe inzichten over individualisering, sociale distinctie, genderverhoudingen of jeugdcultuur ontstaan. Geschiedenis van toerisme heeft kortom nog een lange weg voor de boeg, maar de bestemming lijkt bij nader inzien de reis meer dan waard.

49 J. Armstrong en D.M. Williams, 'The steamboat and popular tourism', *Journal of transport history*, 26 (2005) 61-77; Denolf, 'En zij leerden hun volk reizen', 31-34. Lees ook het hoofdstukje *travelling to the coast* in: Walton, *The British seaside*, 73-93.

50 Uitzondering zijn: O'Neill, 'The most magical corner', 228-244; Walton, *The British seaside*, 89-91.

51 Koshar, 'Germans at the wheel', 215-230.

52 Larsen, Recensie van 'Histories of tourism', 156-157.

Tot eigen roem en glorie?

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften
(2007)

De voorbije drie jaargangen publiceerde *Stadsgeschiedenis* telkens een overzicht met de belangrijkste internationale tijdschriftartikels die recent waren verschenen. Zo bent u als lezer van *Stadsgeschiedenis* steeds op de hoogte van de nieuwste publicaties en de laatste trends binnen het brede en internationale domein van stadsgeschiedenis. Voor bijdragen over de geschiedenis van de steden in de Lage Landen was tot nu toe helaas geen tijd en plaats. Dat lijkt misschien niet zo een groot bezwaar in een academische wereld die steeds meer in termen van globalisering en internationale samenwerking denkt, maar prioriteit geven aan Duits-, Frans- en bovenal Engelstalige literatuur heeft ook een aantal nadelen. De buitenlandse databanken en tijdschriften lijken vandaag de dag zoveel geld op te slokken dat bibliotheken de buikriem moeten aanhalen bij de aankoop van lokale tijdschriften en jaarboeken. Heel wat Belgische en Nederlandse tijdschriften zijn moeilijk te vinden omdat ze door (sommige) universiteitsbibliotheken niet meer systematisch worden aangekocht. Dat deze periodieken steeds meer achterstand oplopen bij het publiceren van hun jaargangen, is eveneens een teken aan de wand. Door de geringe aantrekkingskracht van Nederlandstalige publicaties daalt ook het aantal kopijen dat wordt aangeboden bij lokale historische tijdschriften. De groeiende concurrentie met internationale tijdschriften zit daar ongetwijfeld voor iets tussen.

Het is niet de bedoeling in deze nieuwe rubriek te zeuren over de dalende aandacht voor Nederlandstalige tijdschriften, want het is natuurlijk uitstekend dat historici steeds meer op zoek gaan naar internationaal vergelijkingsmateriaal en nieuwe tendensen. Maar in tijden dat de roep om publieksgeschiedenis luider klinkt dan ooit, zou het vreemd zijn om voorbij te gaan aan tijdschriften die een ruime verspreiding vinden bij een breed publiek. Bovendien blijft het noodzakelijk om een overzicht te behouden over het onderzoek in de Lage Landen zelf. Tijdschriften met obscure of ellendig lange namen zoals *Arnhem de genoeglijkste* of de *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* blijken bij nader inzien erg interessante bijdragen te bevatten. Ook de stadshistorische jaarboeken die door lokale geschiedkundige kringen worden uitgegeven tot roem en glorie van de eigen stad, bevatten soms boeiende bijdragen. Het gaat dan zeker niet altijd om verrassend nieuwe inzichten, maar heel wat artikels kunnen als bouwstenen worden gebruikt voor een groter verhaal.

Daarom zal *Stadsgeschiedenis* vanaf nu elk jaar een overzicht publiceren van dit domein. Het is de bedoeling in deze rubriek de interessante bijdragen te signaleren die in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften zijn verschenen. In totaal werden 59 periodieken geselecteerd: naast negentien algemene historische tijdschriften, zoals het *Tijdschrift voor geschiedenis*, komen ook twintig Belgische en twintig Nederlandse

uitgaven aan bod. Doordat vele tijdschriften een achterstand hebben weg te werken en jaargang 2008 op het ogenblik dat ik dit schrijf nog lang niet overal is verschenen, zal in de bijdrage van dit jaar een overzicht worden geboden van de artikelen die in jaargang 2007 werden gepubliceerd.

Ontwikkeling, groei en planning van steden

Hans Janssen toont aan dat historici en archeologen heel wat van elkaar kunnen leren. In zijn artikel 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 10 (2007) 95-133 legt hij de resultaten van archeologisch onderzoek in Noord-Brabant naast de bestaande kennis op basis van archiefonderzoek. Een vergelijking van laatmiddeleeuwse vondsten uit 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Helmond levert interessante verschillen op. De drie nederzettingen ontstonden rond 1200, maar in tegenstelling tot Den Bosch wisten Eindhoven en Helmond zich niet te ontwikkelen tot een stad. De snelle opvolging van verschillende huizentypes en de resten van openbare gebouwen bevestigen dat Den Bosch zich snel van de andere *nova oppida* onderscheidde. Een verklaring voor deze archeologische vaststellingen zoekt Janssen in historische bronnen. De vrijstelling van tol en de bescherming door de hertog van Brabant verklaren volgens hem de snelle opgang van 's-Hertogenbosch.

In het *Jaarboek Amstelodamum* komen twee bouwmeesters aan bod die hun stempel wisten te drukken op het vroegmoderne Amsterdam. Het artikel van Gabri Van Tussenbroek 'Joost Janszoon Bilhamer (1521-1590). Landmeter en ingenieur; aannemer en beeldhouwer', *Jaarboek Amstelodamum*, 99 (2007) 43-79 is een vrij traditionele, maar degelijke biografie. Vanuit stadshistorisch perspectief is vooral de rol van Bilhamer bij de Amsterdamse stadsuitbreiding van 1585 interessant. De bijdrage van Hendrik Battjes over de architect Hendrik de Keyser (1565-1621) is echter interessanter. De uitgebreide netwerkanalyse in het artikel 'Het netwerk van Hendrik de Keyser, rederijker en lootjesverkoper', *Jaarboek Amstelodamum*, 99 (2007) 81-133 geeft een boeiend beeld van de sociale netwerken waarin de Keyser zich bewoog. Battjes toont aan dat de Amsterdamse rederijderskamer De Egelantier een broedplaats was voor nieuwe artistieke ideeën. De Keyser kon daar als steenhouwer in stadsdienst zijn voordeel uit halen. Battjes demonstreert bovendien dat de stedelijke omgeving de contacten tussen de leden van De Egelantier bevorderde. Alle invloedrijke vrienden van de Keyser woonden immers op een boogscheut van zijn huis. De 'dichtheid' van het stedelijke leven verhoogde de intensiteit van de contacten in het buurt- en verenigingsleven.

Amsterdam staat ook centraal in Clé Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4:4 (2007) 35-70. Op basis van een nauwkeurige lokalisatie van de winkelpanden in de stad komt de auteur tot de conclusie dat Amsterdam al in de achttiende eeuw over gespecialiseerde winkelstraten beschikte. Kleine winkeltjes met voedingswaren of andere dagelijkse producten waren overal in de stad te vinden, maar meer duurzame goederen waren bijna uitsluitend in het drukke stadscentrum of langs belangrijke verkeersassen gesitueerd. Het ontbreken van overheidsbemoeienis bij de vestiging van winkels en de enorme stedelijke groei van Amsterdam waren volgens Lesger verant-

woordelijk voor deze vroege specialisatie. Overheidsingrijpen (of liever de afwezigheid ervan) is ook het onderwerp van Cédric Glineur, 'Le droit de l'embellissement à Lille sous l'Ancien Régime (1667-1789)', *Revue du Nord*, 89 (2007) 27-42, waarin een overzicht wordt gegeven van de stedelijke bouwvoorschriften in Rijsel nadat de stad in Franse handen kwam. De auteur toont aan dat de centrale overheid in Rijsel weinig regulerend optrad, maar hij is minder overtuigend wanneer hij stelt dat de stad op dat vlak een uitzonderingspositie innam in Frankrijk. Om dat punt hard te maken, is meer vergelijkend onderzoek nodig.

Thomas H. von der Dunk, 'De mislukte prijsvraag voor het Paleis van Justitie in Arnhem van 1835', *Bijdragen en mededelingen van Gelre*, 98 (2007) 111-147 brengt een gedetailleerd relaas over het ontwerp voor een nieuw gerechtshof in Arnhem. Het gebouw symboliseerde de vernieuwingen in het juridische apparaat aan het begin van de negentiende eeuw, maar uiteindelijk kon het plan door geldgebrek niet worden uitgevoerd. Het ontwerp van de Brugse architect Oscar De Breuck om een deel van de middeleeuwse binnenstad in Brugge op te geven voor een moderne, negentiende-eeuwse boulevard ging al evenmin door. De afwijzing van zijn plannen had vooral te maken met de liberale signatuur van De Breuck, want hygiënische overwegingen hadden het stadsbestuur er voordien al toe aangezet om delen van de middeleeuwse Brugse rijen te delven of te overwelden. Dat wil niet zeggen dat men in die periode totaal ongevoelig was voor de middeleeuwse architectuur in de stad, maar de interesse hiervoor kwam in feite pas echt op na 1882. Marc Ryckaert, 'Het onuitgevoerde ontwerp van architect Oscar De Breuck voor een nieuwe Boulevard in de Brugse binnenstad (1889)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007) 351-370 toont met andere woorden aan hoe de visie op het historische erfgoed in een stad als Brugge erg kan veranderen doorheen de tijd.

Paul Van Heesvelde, 'Een stad in de stad? Mechelen en het Arsenaal – Centrale Werkplaats van de Staatsspoorwegen 1836-1914', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 111 (2007) 251-279 gaat in op de gevolgen van de oprichting van de Centrale Werkplaats van de spoorwegen in Mechelen. De vestiging van de werkplaats aan de stadsrand zorgde ervoor dat Mechelen op korte termijn uitgroeide tot een industrieel centrum. De invloed van de werkplaats ging echter veel verder. Er werden niet enkel sociale voorzieningen ingericht zoals een hulpkas voor de arbeiders en weduwen, daarnaast kwam er ook gratis gezondheidszorg, een badinrichting voor de werknemers, een eigen brandweerdienst, technisch onderwijs en huisvesting voor de arbeiders. Zelfs de vrijetijdsbesteding van het personeel werd gedeeltelijk door de werkgever georganiseerd. De sociale voorzieningen verbeterden de levenskwaliteit van de arbeiders aanzienlijk, maar ze zorgden er ook voor dat de directie in toenemende mate kon ingrijpen op het persoonlijke leven van het personeel. Van Heesvelde toont aan dat dit allemaal vrij nieuw was in Mechelen waardoor de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders in de Centrale Werkplaats verschilden van die in de rest van de stad.

Heel anders ontwikkelde de Haarlemse stadsrand zich gedurende de negentiende eeuw. In 'De 19de-eeuwse ring van Haarlem', *Haarlem jaarboek*, (2007) 80-99 vat Frank Suurenbroek de belangrijkste resultaten van zijn proefschrift samen. Private investeerders bepaalden in grote mate hoe de buitenbuurten van de stad in de negentiende

eeuw werden aangelegd. Om financiële redenen werd toen enkel de aanleg van de dure villawijken op de hoge zandgronden rond de stad zorgvuldig gepland. Dat was veel minder het geval bij de arbeiderswijken op de lagere veengronden. Bouwpromotoren probeerden deze werkmanshuizen zo dicht mogelijk bij de invalswegen naar de stad op te trekken zodat ze konden besparen op allerlei voorzieningen zoals riolering en verharde wegen. De private en ongecontroleerde uitbouw van deze buitenwijken drukt tot op heden zijn stempel op de stadsplanning in Haarlem. Vandaag worden de oude arbeiderswijken door hun gebrek aan planning opnieuw geherwaardeerd want het onregelmatige stratenpatroon charmeert nu een nieuw publiek. Bovendien zijn in deze stadsdelen als gevolg van de vrij willekeurige uitbreidingen nog landelijke elementen terug te vinden zoals boerderijen en windmolens.

Met de bijdrage van Bert Gerlagh over 'Eduard Cuypers en Amsterdam, de eerste vijfentwintig jaren', *Jaarboek Amstelodamum* 99 (2007) 135-191, komen we opnieuw in Amsterdam terecht. Gerlagh licht het werk van een architect toe die er heel wat sporen heeft nagelaten. Ongeveer een vierde van de vierhonderd projecten waaraan Cuypers tijdens zijn leven meewerkte, situeren er zich. Bovendien ging zijn invloed veel verder dan het ontwerpen van gebouwen. Hij gaf bijvoorbeeld een tijdschrift uit over architectuur en veel van zijn medewerkers groeiden later zelf uit tot prominente bouwmeesters. Op die manier speelde Cuypers een belangrijke rol bij het ontstaan van de Amsterdamse School. Een ander aspect van de Amsterdamse stadsplanning komt aan bod in Albert van der Vliet, 'De Oeverlanden. Een landschapspark in de geest van Jac. P. Thijsse', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 94:3 (2007) 15-29. In dit artikel wordt het ontstaan geschetst van een natuur- en recreatiegebied in de rand van de grootstad. Aan het begin van de twintigste eeuw gingen er steeds meer stemmen op om de stedelijke bevolking opnieuw in contact te brengen met de natuur. De aanleg van het landschapspark De Oeverlanden paste perfect in deze ontwikkeling. Over de bestemming van het gebied werd doorheen de twintigste eeuw nog druk gediscussieerd, maar recent haalde het oorspronkelijke ecologische ideaal toch de overhand.

Met de toetreding van de socialisten tot het Brusselse stadsbestuur kwam de verbetering van de woonomstandigheden voor arbeiders aan het begin van de twintigste eeuw op de politieke agenda te staan. De liberale colleges hadden voordien de huisvestingsproblematiek volledig overgelaten aan het private initiatief. Patricia Van den Eeckhout beschrijft in 'Onder dak in de Marollen. Wonen in de Cité Hellemans (1916-1945)', *Brood & Rozen* 12 (2007) 5-25 hoe de stedelijke overheid de arbeidersbevolking in de eerste plaats trachtte te controleren en te verheffen door de bouw van nieuwe woonprojecten, zoals de Cité Hellemans. Moralistische en hygiënische principes hadden een grote invloed op de bouwplannen. Ruime wandelpaden tussen de gebouwen en traphallen zonder ramen moesten – letterlijk – voor een frisse wind zorgen in het arbeidersmilieu. Toch werd de wijk duidelijk afgesloten van de omringende buurten om 'sociale vervuiling' te voorkomen. Ook het private leven van de arbeiders was niet veilig voor de ideeën van de planners: potentiële huurders werden zorgvuldig gescreend en zelfs de architectuur had een moralistische inslag. Om de jeugd niet op onzedige ideeën te brengen, waren er aparte slaapkamers voorzien voor jongens en meisjes. Ongehuwd samenwonen was natuurlijk helemaal uit den boze.

Koos Aardroom laat in 'De wijkgedachte in Den Haag. Idealen en werkelijkheid in de nieuwe wijk Morgenstond', *Jaarboek Die Haghe* (2007) 122-148 zien dat verheffing en moralisering ook een centraal aandachtspunt vormde bij de heropbouw van Den Haag na de Tweede Wereldoorlog. Potentiële huurders werden net als in Brussel vooraf gecontroleerd en inspecteurs moesten daarna toezien op de handel en wandel van de huurders. Nochtans was het stadsbestuur van een nobele gedachte vertrokken: de aanleg van buurten met sociale en culturele infrastructuur moest de sociale cohesie in de Haagse gemeenschap bevorderen. Uiteindelijk kwam er van al die goede voornemens weinig in huis, enkel voor een bibliotheek werd het nodige geld uitgetrokken. Aardroom toont mooi aan dat de idyllische wijkgedachte werd doorkruist door de angst die de levensbeschouwelijke groepen elkaar inboezemden. De protestantse predikanten vreesden ervoor dat de nieuwe buurten confessioneel neutraal zouden worden georganiseerd, terwijl de socialistische strekking geen religieuze inmenging wilde bij de uitbouw van de nieuwe wijk. Die spanningen stonden haaks op de oorspronkelijke ideeën over sociale cohesie en ze zorgden er in de praktijk mee voor dat er van alle goede voornemens weinig in huis kwam.

De Amsterdamse stadsplanning wist volgens Chris Quispel, "Het model van de stad van de toekomst". De geschiedenis van de Bijlmermeer, van probleemgebied tot normale woonwijk', *Holland*, 39 (2007) 218-235 al evenmin zijn doelstellingen te bereiken. Oorspronkelijk was de Bijlmermeer gepland als een wijk voor middengroepen, maar door verschillende besparingsrondes bleef er bij de realisatie van de plannen nog weinig over van de aanvankelijke ideeën. De architecten wilden van de Bijlmermeer een woonproject maken met veel gezamenlijke ruimtes en weinig privacy voor de bewoners, maar door het voortdurende geldgebrek kwamen de geplande collectieve voorzieningen er niet. De Bijlmer werd een migrantenwijk met krappe appartementen zonder goede verbindingen met de stad. De problemen werden alleen maar groter door de snelle wisseling van bewoners, de overbevolking van de bewoonde appartementen en de leegstand van een groot deel van de flats. Vanaf het midden van de jaren tachtig nam het stedelijke bestuur een aantal maatregelen om de Bijlmer aantrekkelijker te maken, maar het effect daarvan was gering. In de jaren negentig besloot de stedelijke overheid dan maar om het project deels op te geven en startte men met de sloop van een aantal van de oorspronkelijke appartementsgebouwen. De overwegend Surinaamse bevolking was erg blij met deze nieuwe ontwikkeling, maar bij de blanke bevolking gaan sindsdien steeds meer stemmen op om de oorspronkelijk plannen van de Bijlmermeer te respecteren.

Terwijl men in Brussel, Amsterdam en Den Haag nadacht over de inrichting van de ideale stad, keerden de beleidsmakers in Noord-Brabant de moderniteit expliciet de rug toe. Zij kozen uitdrukkelijk voor antistedelijke bouwprojecten. Joks Janssen en Theo Beckers beschrijven in 'Katholieke Planologie. Verzuiling en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant en Limburg, 1920-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 120 (2007) 350-365 het verstedelijkingsproces in Eindhoven en Roermond. De katholieke bestuurders zagen de snelle economische groei en verstedelijking in deze twee gemeentes met lede ogen aan, want het gevaar dat uitging van het moderniseringsproces en de bijgaande secularisering was in hun ogen groot. Zij legden de nadruk op parochiestructuren en op het behoud van het landelijke samenlevingsmodel. Ook Noord-Brabant liet zich echter

moelijk plannen, want vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw was de verstedelijking en de modernisering van de regio niet meer tegen te houden.

Schone steden

De band tussen stedelijkheid en vervuiling duikt geregeld op in de hedendaagse berichtgeving, maar ook historici proberen hun steentje bij te dragen aan het ecologische debat. Binnen de stadsgeschiedenis krijgt vooral de opkomst van de moderne industrie sinds het einde van achttiende eeuw veel aandacht. Chloé Deligne plaatst deze vaststelling in een breder perspectief door er in 'Stedelijke vervuiling in het verleden: een inleiding', *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, 9 (2007) 73-78 op te wijzen dat steden al sinds hun ontstaan te kampen hebben met vervuiling. Haar bijdrage is echter vooral bedoeld als een introductie tot deze thematiek en bevat verder geen nieuwe inzichten. Erg interessant is de bijdrage 'Ter minster schade. Milieurecht en -rechtspraak tussen burens te Antwerpen en Mechelen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw', *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, 9 (2007) 83-94 van Dave De Ruyscher. De Ruyscher stelt in navolging van Peter Poulussen vast dat het stedelijke recht al vanaf de dertiende eeuw bepalingen bevatte om overlast tegen te gaan.¹ De stedelijke overheden waren toen nog niet echt bezorgd om de vervuiling van de stad; ze wilden vooral wrijvingen tussen burens én epidemieën vermijden. Vanaf de zestiende eeuw doken er – onder invloed van de geleerde juristen van de centrale overheid – in het gewoonterecht termen op uit het Romeinse Recht, maar in de praktijk veranderde er weinig. Eigenlijk bleven de middeleeuwse rechtsregels tot het einde van het Ancien Régime van kracht.

Amélie Favry toont in 'Les Belges à leurs industries (1780-1850): points de vue sur un paysage inédit', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 85 (2007) 781-804 aan dat de nieuwe industriële architectuur op het einde van de achttiende eeuw nog werd beschreven als pittoresk, interessant en spectaculair. Dat bleef zo tot het midden van de negentiende eeuw. Sommige auteurs hadden wel kritiek op de aantasting van het landschap, maar doorgaans benadrukten waarnemers het belang van de industrie voor het algemeen welzijn. Schoorstenen van fabrieken werden vergeleken met antieke obeliskken of met bomen in een bos. Sommige verkoopsadvertenties beschreven zelfs de industrie in de buurt om een perceel grond aan te prijzen. Een mogelijke verklaring voor die geringe weerstand ten opzichte van de opkomende industrie kan worden gevonden in Nicolas Smaghue, 'L'incrustation de l'usine dans la ville. Arrêt sur image, Tourcoing, 1827', *Revue du Nord*, 89 (2007) 567-582. De auteur toont aan dat de toenemende industrialisering slechts geleidelijk aan de stedelijke ruimte transformeerde. De eerste textiel fabrieken in Tourcoing waren eigenlijk gewoon aangepaste huizen van handelaars. Pas later zouden de fabrieken als gevolg van de toenemende overlast en de grotere machines naar de stadsrand worden verdrongen.

In de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* verschenen in 2007 twee casestudies waarin de problematiek van de industrialisering aan bod komt. Hans de Zutter beschrijft in 'Watervervuiling en Industriële Revolutie. Resultaten van een verkennend onderzoek in Roeselare, 1843-1914', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007) 127-157 de opkomst van de textielnijver-

¹ Zie voor Antwerpen: P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1550-1800* (Kapelken 1987).

heid in de Vlaamse stad Roeselare. De vervuiling van de nieuwe garenindustrie zorgde daar vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voor een stijgend aantal klachten. De blauwververijen en blekerijen klaagden bij het stadsbestuur omdat zij zuiver water nodig hadden voor het uitoefenen van hun nijverheden. De stedelijke overheid reageerde erg pragmatisch: zonder aan de oorzaak van de vervuiling te raken werd naar manieren gezocht om het vervuilde water zo snel mogelijk uit de stad te laten vloeien. Als gevolg daarvan daalde de waterkwaliteit zienderogen. Geneeskundige commissies stelden vast dat het water verschillende giftige stoffen bevatte en de pachtprizen voor het visrecht op de gemeentelijke waterbassins kelderden op een aantal jaren tijd door de enorme daling van het visbestand. Boeren die de gewoonte hadden om hun land te verrijken met het slib van beken en rivieren kregen plots te kampen met grote problemen. Hun grond raakte ernstig vervuild en leverde geen vruchten meer op. Sarah Cappelle, 'Industrie, potentiële historische bodemverontreiniging en de haven van Zeebrugge (1895-1970)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007) 159-190 beschrijft de oprichting en evolutie van de haven Zeebrugge. Het artikel documenteert zeer goed de economische groei van de Brugse haven, maar de milieuverontreiniging als gevolg van de industrialisering werd slechts indirect onderzocht op basis van afgeleverde milieuvergunningen. De aangehaalde klachtendossiers zijn interessant, maar werden spijtig genoeg niet ten volle benut. Wel kan de auteur concluderen dat grondverontreiniging nog geen discussiepunt was voor de Tweede Wereldoorlog, enkel mogelijke overlast interesseerde de bewoners en de overheid.

Nieuwkomers in de stad

Migratiegeschiedenis is net als ecologische geschiedenis momenteel erg populair als gevolg van de maatschappelijke relevantie van het thema. Terwijl veel studies voor de vroegmoderne periode zich tot nu toe concentreerden op het in kaart brengen van migratiestromen, stelt Kees Walle in "Dewijle zo veel hoofden ende sinnen zijn". De inburgering van Zuid-Nederlandse migranten in vroeg-17de-eeuws Leiden', *Holland*, 39 (2007) 148-164 de vraag of nieuwkomers zich ook wisten te integreren in de lokale gemeenschap. De auteur betoogt dat Leidse buurtorganisaties bijdroegen aan de inburgering van migranten uit de Zuidelijke Nederlanden na de massale immigratie in 1585. Liefst tweederde van de Leidse bevolking had in 1622 een achtergrond in de Zuidelijke Nederlanden. Doordat het reglement op de buurtverenigingen sinds 1593 bepaalde dat alle inwoners verplicht dienden deel te nemen aan het buurtleven, vormden deze organisaties een ideaal middel tot integratie van nieuwkomers. Walles onderzoek toont inderdaad aan dat één vierde van alle bestuurders van buurtverenigingen uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen. Wel zegt de auteur spijtig genoeg niets over de sociale samenstelling van de Leidse buurten. Dat is nochtans belangrijk, want als de nieuwkomers in dezelfde wijken samenhookten, dan was er van inburgering of integratie geen sprake. Zoiets blijkt in elk geval uit Leo Adriaenssen, 'De brabantisering van Haarlem in 1579-1609', *Noord-Brabants historisch jaarboek*, 24 (2007) 102-122. Adriaenssen stelt vast dat de migrantengemeenschap in Haarlem erg gesloten was. Ook hier streken Zuidelijke Nederlanders aan het begin van de zeventiende eeuw massaal neer, maar de migranten uit het zuiden vestigden zich allemaal in dezelfde buurt. De concentratie was er zelfs zo groot dat men in Haarlem over het 'Brabants Kwartier' sprak.

De nieuwkomers trouwden onderling met elkaar en zochten hun getuigen doorgaans binnen de eigen gemeenschap. Volgens Adriaenssen was er van een echte inburgering in Haarlem dan ook geen sprake.

Doorgaans zijn historici maar karig ingelicht over de armere migranten in de vroegmoderne periode, maar soms geven de archieven iets meer prijs over het dagelijkse leven van de doorsnee migrant. Jelle van Lottum en Sølvi Sogner kunnen bijvoorbeeld een beroep doen op de brief die de Noorse Barbara Pitris in 1664 aan haar man Magnus Andresen schreef. In 'Het verhaal van Magnus en Barbara. Migratiegeschiedenis in het klein', *Holland*, 39 (2007) 65-79 proberen van Lottum en Sogner op basis van deze brief een beeld te schetsen van de Noorse migrantengemeenschap in Amsterdam. Het document waarop de auteurs een beroep doen is echter vrij kort waardoor ze al snel moeten overstappen op veralgemeningen en veronderstellingen. Dat leidt tot zinswendingen zoals 'voor zover na te gaan', 'we kunnen daarmee aannemen', 'hoogst waarschijnlijk', 'enkele speculaties' en 'het is aannemelijk'. Eén brief is duidelijk niet voldoende om het leven van migranten in de zeventiende eeuw te reconstrueren, maar de algemene conclusies over de Noren in Amsterdam zijn wel boeiend en goed onderbouwd. Net als Adriaenssen stellen van Lottum en Sogner vast dat migranten in hun land van aankomst vooral een beroep deden op landgenoten.

Ook later verliep de integratie van vreemdelingen niet altijd even makkelijk. Marc Leleux, 'Fraternisation et concurrence: liens et limites d'un rapport au travail. L'exemple des ouvriers belges dans le département du Nord du milieu du XIXe siècle à l'entre-deux-guerres', *Revue du Nord*, 89 (2007) 837-855 gaat dieper in op het fenomeen van de grensarbeid. Tijdens de negentiende eeuw zochten heel wat Vlaamse en Waalse arbeiders werk in de bloeiende textielnijverheid net over de Franse grens. Dat leidde tot conflicten met de autochtone werklieden want de Belgen waren bereid om voor lagere lonen te werken. Bovendien mochten buitenlanders aanvankelijk geen lid worden van de Franse vakbonden waardoor de Belgische arbeiders ook niet geneigd waren om deel te nemen aan stakingen. Pas later zouden communistische militanten ervoor zorgen dat Belgische en Franse arbeiders gezamenlijk hun belangen vertegenwoordigden. Daardoor namen ook de spanningen tussen Belgen en Fransen af. Problemen waren er ook in Rotterdam. Cheska Polderman laat in "Deze nood breekt elke wet". Het antwoord van de lokale politiek op de Rotterdamse Turkenrellen van 1972', *Holland*, 39 (2007) 257-275 zien hoe de stijging van het aantal Turken er tot spanningen leidde met de lokale bevolking. Een banaal huurconflict leidde in de zomer van 1972 tot rellen waarbij autochtone bewoners schade toebrachten aan de huizen van Turkse migranten. Polderman wijst erop dat de stedelijke overheid in Rotterdam toen al maatregelen wou nemen om de concentratie van vreemdelingen in bepaalde buurten tegen te gaan. De regering in Den Haag oordeelde echter dat een dergelijk beleid in strijd was met de nationale regels en floot het Rotterdamse bestuur nog hetzelfde jaar terug. Pas in 2006 zou de nationale regering toestaan dat grote steden het vestigingsgedrag van migranten sturen.

Het *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* wijdde in 2007 een volledig themanummer aan migratie in België. Daarbij koos de samenstelster (migratiespecialiste Anne Morelli) er uitdrukkelijk voor om zoveel mogelijk nationaliteiten in beeld te brengen. De kwaliteit van de bijdragen varieert daardoor, maar de lezer krijgt wel een

vrij volledig beeld van de verschillende migrantenpopulaties in België. De nadruk ligt vooral op de recentste geschiedenis, slechts twee van de twaalf artikels behandelen de negentiende eeuw. Met zeven bijdragen is de periode na de Tweede Wereldoorlog het best vertegenwoordigd. Idesbald Goddeeris vergelijkt in zijn artikel het vestigingsgedrag van Poolse ballingen in het negentiende-eeuwse Brussel. Hij komt tot de conclusie dat politieke vluchtelingen uit Polen eigenlijk weinig verschilden van andere migranten. Het ging in hoofdzaak om ongehuwde mannen die zelden lang op één plaats verbleven. Brussel komt ook aan bod in de bijdrage van Vinciane Godfrind. Hij onderzocht een populatie van 144 Russische studentes die zich tussen 1905 en 1914 inschreven aan de Université Libre de Bruxelles. Vooral Joden en vrouwen trokken naar België om er te studeren, en velen bleven er uiteindelijk ook wonen. Zij wilden niet naar Rusland terugkeren omdat ze er werden gediscrimineerd. In Brussel kregen ze meer mogelijkheden en bovendien konden ze er optrekken met andere migranten. De meesten onder hen vestigden zich dan ook in joodse buurten. Een derde bijdrage over Brussel is van de hand van Sandra Fratini, die wijst op het grote aantal jonge Luxemburgse meisjes die in de Belgische hoofdstad als dienstmeid kwam werken. Een zoektocht in de archieven leverde 775 dossiers op verspreid over zes steekproefjaren. Het interessante aan deze bijdrage is dat de auteur niet alleen de archieven in het land van aankomst onderzocht, maar ook naar Luxemburg afzakte om daar de dossiers van de emigratiedienst te bekijken.

De bijdragen over de periode na de Tweede Wereldoorlog gaan bijna uitsluitend over de gastarbeiders die vanaf de jaren zestig werden aangetrokken om in de Belgische steenkoolmijnen te komen werken. De artikels over de Griekse, Spaanse en Turkse mijnwerkers hebben soms weinig raakpunten met stadsgeschiedenis en worden hier daarom terzijde gelaten. Wel interessant voor onze bijdrage zijn de cijfers over de vestigingsplaats van de Spaanse migranten in België tijdens de periode 1957-1965 die Ismaël Rodriguez Barrio verzamelde. Een belangrijk deel van de Spanjaarden kwam in de Kempense mijnen terecht, maar de meesten onder hen trokken toch naar de steden Luik en Charleroi. Paolo Manno toont aan dat ook de Italiaanse migranten uit Apulië voornamelijk in de Waalse mijnindustrie belandden. Zijn bijdrage levert vooral erg verhalende, kwalitatieve informatie op, gebaseerd op mondelinge getuigenissen. Flavia Cumoli besteedt in haar artikel over de Italiaanse migranten in de Waalse steenkoolbekkens heel wat aandacht aan het fenomeen van verstedelijking. Zij concentreert zich vooral op de manier waarop de migranten hun rurale achtergrond trachtten te behouden in een stedelijke omgeving. Door zich te vestigen in kleinere gemeenschappen in afgesloten arbeiderswijken rond de mijnen probeerden ze te ontsnappen aan het stedelijke leven van deze sterk geïndustrialiseerde en verstedelijkte mijngebieden. Hoewel ze er natuurlijk niet geheel in slaagden om de stedelijke levenswijze te ontlopen, slaagden ze er toch in om hun landelijke gewoontes niet te verloochenen. Deze casus toont mooi aan hoe migranten in hun dagelijkse leven aan sociale, economische en ruimtelijke processen kunnen ontsnappen.

Sociale relaties in een stedelijke omgeving

Het artikel van Ellen Herwege 'Gewezen wezen. Weeskinderen in het laatmiddeleeuwse Aalst', *Het Land van Aalst*, 59 (2007) 3-46, 241-280 is niet meteen spannend

te noemen, maar wel erg degelijk. Op basis van grondig bronnenonderzoek beschrijft Herwege de rechten en plichten van wezen en voogden in Aalst tijdens de jaren 1418-1473. Naast de nogal droge opsommingen van alle juridische geplogenheden bevat het artikel een erg interessant stuk over de handelingsmogelijkheden van weeskinderen. Daaruit blijkt dat wezen in de praktijk soms over een erg ruime handelingsvrijheid beschikten. Weeskinderen die een ambacht leerden, konden zelfs deelnemen aan economische transacties en hadden in beperkte mate toegang tot hun erfenis. Manon van der Heijden en Ariadne Schmidt publiceerden in 2007 een belangwekkend artikel over de toegang van vrouwen tot stedelijke ambten. Hun bijdrage 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland, 1500-1800', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4:4 (2007) 3-34 toont overtuigend aan dat vrouwen in de Republiek doorheen de vroegmoderne periode steeds meer ruimte kregen om een stedelijk ambt uit te oefenen. Terwijl in andere Europese regio's vrouwen vanaf de achttiende eeuw geen publieke functies meer konden of mochten uitoefenen, zorgde de professionalisering en specialisering van het ambtenarenapparaat er in de Republiek voor dat vrouwen net meer kansen kregen dan elders. Met betrekking tot de negentiende eeuw toont Myriam Everard, 'De Arnhemse jaren van Titia van der Tuuk (1884-1902), vrijdenkster, schrijfster, feministe', *Arnhem de genoeglijkste*, 27 (2007) 214-243 aan dat de steden mogelijkheden boden aan vrouwen om zich te emanciperen. In deze goed uitgewerkte biografie wordt duidelijk dat Titia van der Tuuk zich in Arnhem ontwikkelde tot een voorvechtster van de rechten van de vrouw. De veelvuldige contacten met gelijkdenkende vrouwen waren daar zeker niet vreemd aan.

Riemke Westerholt, 'Genoeg voor een heel weeshuis? De voeding van kinderen in het Groene Weeshuis in Groningen, 1631-1830', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4:1 (2007) 89-116 wijst op de transformaties in het voedingspatroon in een Gronings weeshuis voor arme kinderen. Westerholt weerlegt in deze bijdrage de idee dat weeshuizen met meer geldmiddelen sowieso ook een betere voeding op tafel brachten. In het Groningse weeshuis kwam weliswaar minder voedsel op tafel dan in een weeshuis voor kinderen uit de middengroepen in Amsterdam, maar dat betekende niet dat de wezen in Amsterdam ook een betere voeding te verorberen kregen. Door het invoeren van de aardappel in 1776 kregen de wezen in het Groningse weeshuis zelfs meer vitaminen binnen dan dat het geval was in rijkere weeshuizen. De sociale verschillen tussen arm en rijk waren blijkbaar veel groter op andere gebieden. Lawrence Van Haecke, 'Epidemische ziekten in Brugge, 1830-1950', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 144 (2007) 87-126 bevestigt dat armere sociale groepen net als jongeren en ouderen veel harder werden getroffen door epidemieën. Daar stond tegenover dat de levensverwachtingen in het negentiende- en twintigste-eeuwse Brugge drastisch verhoogden. Terwijl tussen 1871 en 1880 nog meer dan dertig procent van alle sterfgevallen te wijten waren aan epidemische ziekten, daalde dit aandeel tot tien percent gedurende de jaren net voor de Tweede Wereldoorlog.

De negentiende eeuw was volgens Juul Hannes en Eric Vanhaute voor Oost-Vlaanderen een periode van stijgende sociale ongelijkheid. Hannes en Vanhaute brengen in 'Economische verandering en inkomensongelijkheid. De inkomensverdeling in de Oost-Vlaamse steden in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4:2 (2007) 86-109 cijfergegevens bij elkaar die aantonen dat de toene-

mende urbanisatie en industrialisering niet verantwoordelijk waren voor de groeiende sociale kloof tussen rijk en arm. In Gent, de grootste industriestad in de provincie Oost-Vlaanderen, waren de middengroepen zelfs erg breed.

De reactie van de stedelijke overheid op de stijgende werkloosheid tijdens de jaren dertig van de twintigste eeuw komt aan bod in Vroukje Muntjewerff-Van den Hul, 'Bloed, zweet en tranen. Werkverschaffing in Breda in het interbellum', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranje-boom"*, 60 (2007) 289-315. De auteur van dit artikel wijst op het systeem van verplichte tewerkstelling dat in 1935 in Breda van start ging. De stad creëerde in die jaren zelf allerlei vormen van werkgelegenheid vanuit de overtuiging dat ze op die manier het zogenaamde 'profitariaat' kon tegengegaan. De bijdrage van Caspar Cillekens over 'Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 52 (2007) 115-135 behandelt eveneens het probleem van de groeiende werkloosheid tijdens het interbellum. Cillekens wijst er op dat de afnemende buitenlandse vraag naar aardewerk aan de basis lag van de structurele werkloosheid in Maastricht tijdens de jaren dertig. Door de eenzijdige oriëntatie van de stedelijke industrie beschikten de arbeiders in de Maasstad niet over een alternatief in deze moeilijke jaren.

De voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog stond in 2007 centraal in twee verschillende artikels. Koen van Wijk legt in 'Alles op de bon. Distributie en detailhandel in Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Jaarboek Die Haghe*, (2007) 108-121 uit dat de voedselschaarste tijdens de Tweede Wereldoorlog geen al te grote gevolgen had voor de Haagse bevolking. Het aantal verorberde calorieën daalde slechts licht tijdens de oorlog. Brood, koekjes, kaas en vlees waren wel moeilijk te verkrijgen, maar werden vervangen door aardappelen, groenten en grutterswaren. Voor de kleinhandelaars in de stad waren de oorlogsjaren overigens een relatief welvarende periode omdat consumenten veel liever hun zaken bezochten dan de supermarkten aan de rand van de stad. Brandstof was immers duur en verplaatsingen verliepen minder vlot. Bovendien gingen klanten de vertrouwensrelatie met de lokale winkelier opnieuw waarderen tijdens de oorlog. Wel nam het aantal rellen en voedselplunderingen toe naarmate de oorlog vorderde. Gonzague Pluinage onderzoekt dezelfde problematiek in 'A la recherche d'un temps perdu? Sur les traces de la vie quotidienne des Bruxellois en 1914-1918', *Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine*, 39 (2006-2007) 61-80. De overheid probeerde in Brussel net als in Den Haag aan dit probleem te verhelpen door centrale keukens in te richten, maar de stedelingen ondernamen ook zelf actie. Zo werden er op verschillende plaatsen coöperatieve winkels opgericht om de snelle stijging van de voedselprijzen tegen te gaan. Daarnaast werden parken, bloemenperken en boulevards gebruikt om groenten te kweken. Verder gaat het artikel ook in op verschillende vormen van vreedzaam verzet bij de bevolking. Met het kopen en ophangen van beeltenissen van het koningspaar, het besmeuren van Duitse affiches, het verspreiden van spotprenten en het vieren van de Belgische nationale feestdag toonde de bevolking zijn onvrede met de bezetting en de moeilijke levensomstandigheden. Ook na de oorlog bleef de malaise op sommige plaatsen nog voortduren. Philippe Rogier beschrijft in 'Les grèves de 1953 dans le Pas-de-Calais', *Revue du Nord* 89 (2007) 105-13 de gevolgen van de dalende vraag naar steenkool voor de arbeiders in Noord-Frankrijk. De

stakingen in de mijnen verhoogden de spanningen tussen de mijnwerkers en de andere groepen in de stedelijke bevolking.

Stedelijk bestuur en machtsrelaties

De laatmiddeleeuwse opstanden in Vlaanderen zijn erg goed onderzocht, maar over Holland is heel wat minder geweten. Peter Hoppenbrouwers legt in 'Meentocht, maagschap en partij. Stedelijk oproer in laatmiddeleeuws Nederland', *Holland*, 39 (2007) 132-147 uit dat het niet makkelijk is om hier verandering in te brengen. Hoppenbrouwers belicht in dit artikel twee stedelijke oproeren tegen het stedelijke bestuur. Zowel over de opstand in Den Briel (1393) als over de rellen in Haarlem (1404) blijft veel onduidelijkheid bestaan. Waarschijnlijk lagen partijtwisten tussen Hoeken en Kabeljauwen aan de basis van beide woelige episodes, maar zekerheid bestaat daarover niet. Meer informatie over een soortgelijke casus is terug te vinden in het goed gedocumenteerde C.L. Verkerk, 'Schout Claes de Grebber en de Hoekse machtsovername in Amsterdam (1441-1445)', *Jaarboek Amstelodamum*, 99 (2007) 15-41. De vervanging van het Kabeljauwse stadsbestuur door aanhangers van de Hoeken leidde in 1441 tot ongeregelde heden binnen de stad.

Op basis van naamlijsten onderzoekt Frederik Buylaert veranderingen in de Vlaamse adel tijdens de laatmiddeleeuwse periode. De resultaten van dit onderzoek zijn samengevat in 'Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4:2 (2007) 29-56. Uit het onderzoek blijkt dat de adel een snel veranderende groep was tijdens de late middeleeuwen. Een vergelijking van twee naamlijsten wijst bijvoorbeeld uit dat slechts een vierde van de families uit 1363 nog in 1437 een adellijke status bezat. De hoge adellijke families wisten zich vrij goed te handhaven, maar bij de andere geslachten lag het mutatie-ritme vaak erg hoog. Stedelijke patriciërs verkregen steeds vaker de adellijke status sinds de vijftiende eeuw, maar dat betekende daarom niet noodzakelijk dat de adel verstedelijkte. Vaak hadden ze zowel belangen in de stad als op het platteland. Wel toont Buylaert aan dat er tussen de edellieden in de stad contacten bestonden die groepsvorming in de hand konden werken: edellieden leenden elkaar boeken uit en ze werden lid van dezelfde broedersschappen – maar van een echte stedelijke adel kan dus niet gesproken worden. Ook Jelle De Rock wijst op de samenhang tussen stad en platteland in 'La châtellenie de Coutrai: quelques aspects du rapport entre ville et campagne dans la Flandre du bas Moyen Âge', *Revue du Nord*, 89 (2007) 729-753. De Rock toont aan hoe grote Vlaamse steden zoals Kortrijk en Gent macht probeerden uit te oefenen op het omringende platteland. Vooral op militair en fiscaal vlak moesten de rurale gebieden zware inspanningen leveren. Via allerlei strategieën slaagde de boerenbevolking er echter in om weerstand te bieden aan de druk vanuit de stad.

Nog in Vlaanderen toont Wouter Ryckbosch in zijn artikel 'Stedelijk initiatief of hertogelijke repressie? Financiële hervormingen en kredietbeleid te Gent (1453-1495)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4:2 (2007) 3-28 aan dat de Gentse stedelijke financiën anders werden beheerd door centralistisch dan door particularistisch gezinde besturen. Na de Vrede van Gavere kregen de aanhangers van de Bourgondische hertog een hele tijd de macht in handen. Dat leidde tot de introductie van nieuwe, sociaal regressieve belastingen die in grote mate rechtstreeks naar de vorst

vloeden in de vorm van uitzonderlijke bedes en militaire bijdragen. Daarnaast werd de stadskas belast met de uitgave van nieuwe rentes. De particularistische schepenen die vanaf 1477 in Gent de plak zwaaiden, tekenden een heel ander beleid uit. Zij probeerden de stedelijke financiën te saneren door geen renten te verkopen en geen bedes meer toe te staan aan de vorst. Bovendien kozen zij eerder voor progressieve, directe belastingen in plaats van de sociaal oneerlijke verbruikstaksen.

Ook Jord Hanus heeft aandacht voor de verkoop van rentes door de stedelijke overheid. Hij vergelijkt deze gegevens met informatie over de private rentemarkt in 'Publiek krediet, privaat kapitaal. Bossche stadsfinanciën en stedelijke rentemarkten op de drempel van de nieuwe tijden (vroeg zestiende eeuw)', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 24 (2007) 58-90. Op basis van dit materiaal bestrijdt Hanus de gangbare opvatting dat de stedelijke elite zijn band met de vorst versterkte door massaal publieke rentes op te kopen. De auteur toont aan dat diezelfde stedelijke elite ook op de private rentemarkt de belangrijkste leverancier was van kapitaal. Mogelijk heeft Hanus hier een punt, maar zijn bewijsmateriaal weegt te licht om al definitieve conclusies te trekken. Het hierboven aangehaalde onderzoek van Wouter Ryckbosch geeft aan dat de zaken in realiteit veel complexer waren en dat de stedelijke elite verdeeld was in centralistische en particularistische partijen. Bovendien lijkt het onwaarschijnlijk dat de stedelijke geldschieters van de vorst het centrale beleid geheel ongenegen waren. Een failliet van de centraliseringspolitiek kon immers ook betekenen dat ze hun centen kwijt waren.

De militaire geschiedschrijving heeft de laatste jaren zijn tweede adem gevonden door het eigen onderzoeksveld te verruimen. Dat gebeurt door meer aandacht te besteden aan de maatschappelijke gevolgen van oorlogsvoering. Het onderzoek van Griet Vermeesch is een mooi voorbeeld van deze nieuwe aanpak. In het artikel 'Gorinchem en de Hollandse tuin. Een grensstad tijdens de Tachtigjarige Oorlog', *Holland*, 39 (2007) 25-39 beschrijft Vermeesch de veranderende relatie tussen het leger en de Gorcumse stedelijke samenleving tijdens de zeventiende eeuw. Doordat de steden in de Republiek veel meer inspraak hadden in het militaire beleid, was een garnizoensstad als Gorinchem veel meer geneigd om hoge belastingen te betalen en soldaten te huisvesten. Bovendien was de stedelijke bevolking er zich van bewust dat de aanwezigheid van een garnizoen de lokale economie kon aanzwengelen. Het artikel 'Kortrijk als vestingstad in de nieuwe tijd (1577-1648)', *De Leiegouw*, 49 (2007) 199-234 van Wim Dekimpe heeft vooral aandacht voor de vestigingsbouw in deze Vlaamse stad. De bijdrage blijft vooral steken op een beschrijvend niveau, maar interessant is wel de passage waarin de auteur duidelijk maakt dat de nieuwe versterkingswerken deels waren gebaseerd op Italiaanse modellen – met bijvoorbeeld uitgebouwde bastions – en deels terugvielen op eigen Nederlandse invloeden waarbij gebruik werd gemaakt van de bestaande infrastructuur.

Dave de Ruysscher (cf. ook supra) beschrijft in 'Tussen centraal en eigen beheer. Wegen- en rivierbeleid in de heerlijkheid Mechelen (vijftiende tot achttiende eeuw)', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 24 (2007) 136-159 hoe de centrale overheid in de zeventiende eeuw zijn invloed probeerde te vergroten op het onderhoud van straten en rivieren. Dat lukte pas echt vanaf 1730, na een klacht van een aantal burgers bij de Grote Raad van Mechelen. Toch bleef de reiniging van wegen en rivieren een lokale stedelijke aangelegenheid en was er geen sprake van een echte centralisering. De centrale over-

heid was geheel afhankelijk van de lokale overheid bij de toepassing van ordonnanties en in de praktijk bleef het oude, stedelijke gewoonterecht van kracht tot het einde van het Ancien Régime.

Frederik Verleysen legt meer de nadruk op de veranderingen in de verhouding tussen centrale overheid en stedelijke samenleving gedurende de vroegmoderne periode. In “Het nooden van de Heeren”. Een verkenning van verticale relatienetwerken en patronage in de Antwerpse, Brusselse en Gentse corporatieve wereld’, *De achttiende eeuw*, 39 (2007) 21-40 toont hij aan dat de centrale regering vanaf de zeventiende eeuw pogingen ondernam om de stedelijke politieke cultuur te hervormen. Volgens nieuwe reglementeringen mochten ambachten niet langer geschenken uitdelen aan leden van de stedelijke magistraat om bepaalde gunsten af te dwingen. Door het geven van geschenken enkel nog toe te laten onder overheidscontrole, kon de centrale regering de lokale patronagenetwerken uitschakelen of overnemen. Albert Andriessen beschrijft in ‘Den Haag 1807. Bevestigd als stad, afgedankt als residentie’, *Jaarboek Die Haghe* (2007) 54-64 hoe de stedelijke overheid reageerde op het besluit van koning Lodewijk Napoleon om in 1807 Den Haag definitief te verlaten. Doordat het hof van Den Haag naar Amsterdam verhuisde, moesten men in Den Haag zelfs heel wat huizen afbreken omdat de stad leegliep als gevolg van het vertrek van de koning. Na de Franse overheersing was Den Haag er daarom als de kippen bij om een voorlopig bestuur in de stad te vestigen. Daarop keerde de Prins van Oranje weer terug naar Den Haag en in 1814 werd definitief beslist dat Den Haag hoofdstad van Nederland werd.

Julien Drouart schreef met ‘Les ligues de droite dans la rue lilloise (1932-1936)’, *Revue du Nord*, 89 (2007) 327-339 een erg kort, maar interessant artikel over het verband tussen stedelijke ruimte en politiek in Rijsel tijdens het interbellum. Net als in andere steden won extreem rechts in Rijsel aan invloed door de economische crisis en de financiële schandalen van de jaren dertig. Op enkele maanden tijd groeide het aantal deelnemers aan manifestaties van extreem rechts enorm. De nadruk lag er op het herdenken van de oorlog, het eren van oud-strijders en het tonen van nationale symbolen. Op basis van kaartmateriaal toont Drouart nu aan dat extreem rechts tijdens manifestaties vooral het stedelijke centrum innam. Dat had te maken met de daar aanwezige oorlogssymbolen én het feit dat 70 percent van hun aanhang in het stadscentrum woonde.

Mondelinge getuigenissen leverden de informatie voor Joost Rosendaal, ‘De ondergrondse pers in Nijmegen, 1940-1944’, *Bijdragen en mededelingen van Gelre*, 98 (2007) 167-196. De illegale oorlogspers ontstond in Nijmegen vooral in communistische en sociaal-democratische hoek. Het is opvallend dat het overwegend katholieke Nijmegen pas vanaf 1943 ook over ondergrondse katholieke bladen beschikte.

Vrije tijd, cultuur en religie

Jos E. Vercruysse, ‘De Antwerpse augustijnen en de lutherse Reformatie, 1513-1523’, *Trajecta*, 16 (2007) 193-216 bevat een aantal nieuwe inzichten over de verspreiding van het protestantisme in Antwerpen. Volgens Vercruysse speelde het Augustijnenklooster een belangrijke rol in dit proces want de Antwerpse Augustijnen onderhielden erg goede contacten met hun ordegenoten in het Wittenberg van Luther. De eerste drie priors van het in 1513 opgerichte Antwerpse klooster studeerden allen in Wittenberg en hadden daar ook uitstekende contacten met Luther. Hoewel er geen direct bewijs

is dat contacten tussen paters en stedelingen aan de basis lagen van de verspreiding van de nieuwe leer in de stad, is het niet onwaarschijnlijk dat de Antwerpse bevolking hierdoor inderdaad in contact kwam met het Lutheranisme. Overigens vonden niet alleen nieuwe ideeën, maar ook consumptieproducten snel ingang binnen het stedelijke milieu. Bruno Blondé en Ilja Van Damme documenteren in 'Een crisis als uitdaging', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4:1 (2007) 61-88 de opgang van koffie, thee, chocolade, suiker en tabak in Antwerpen sinds het einde van de zeventiende eeuw. De auteurs wijzen er op dat deze vernieuwingen het gevolg waren van een cultureel proces, met name de opkomst van de mode en de groeiende drang naar nieuwe producten. Verder menen ze te kunnen besluiten dat de snelle verspreiding van deze consumptieproducten impliceert dat de stedelijke middengroepen het al bij al niet zo slecht hadden in deze periode van economische neergang en de-urbanisatie.

Ondanks alle materiële verlokkingen, bleven steden tijdens de vroegmoderne periode centra van religiositeit. Gerrit Vanden Bosch demonstreert in "Om Godt beter te dienen dan in de weirelt". Een groepsportret van postulanten en novicen in het klooster van de zwartzusters van Brussel', *Eigen schoon en de Brabander*, 90 (2007) 333-356 dat het Brusselse klooster van de zwartzusters nog geen aantrekkingskracht verloor tijdens de achttiende eeuw. Van een daling van het aantal nieuwe novicen was noch in het Brusselse gasthuis noch in het klooster van de zwartzusters sprake tijdens de eeuw van de Verlichting. De jonge zusters verklaarden bovendien allemaal dat het veilig stellen van het eigen zielenheil hun belangrijkste motief was geweest om toe te treden tot het klooster van de zwartzusters, sociale motieven speelden een veel minder belangrijke rol. Nog volgens de zusters zelf was de ziekenverzorging van de zwartzusters al van jongs af aan een vast onderdeel van hun stedelijke leefomgeving. Aangezien de meeste novicen een stedelijke achtergrond hadden liet de secularisering zich in de stad dus nog niet zó hard voelen. Ook na de Franse Revolutie bleef religie trouwens een belangrijk onderdeel van het stedelijke leven. Anne Godinas-Thys wijst op het belangrijke fenomeen van de religieuze lekenverenigingen in Luik in 'Les sœurs de Saint-Sacrement, de Bruxelles à Liège', *Bulletin de la Société royale Le Vieux-Liège*, 15 (2007) 137-160. Godinas-Thys levert een vrij beschrijvende bijdrage over het fenomeen van de Broederschappen van de Gedurige Aanbidding van het Heilig Sacrament. Toch verdient het artikel een vermelding in dit overzicht omdat de auteur de aandacht vestigt op een belangrijk fenomeen dat te weinig aandacht krijgt in de recente historiografie.

Gerrit Verhoeven betoogt in zijn review in dit nummer van *Stadsgeschiedenis* dat de reisgeschiedenis het anekdotische stadium voorbij is. Dat valt echter niet af te leiden uit de bijdragen die in 2007 over dit thema verschenen. Hubert Vreeken, 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De negentiende eeuw*, 31 (2007) 82-97 bevat weliswaar erg interessante informatie over verschillende vormen van stedelijk vermaak, maar de bijdrage blijft steken in een opsomming van citaten en wetenswaardigheden. Hetzelfde kan gezegd worden van Thomas H. von der Dunk, 'Oranjepaleizen rond Den Haag als toeristische trekpleisters. Deel 2: Leonhard Christoph Sturm en andere vreemdelingen in Huis ter Nieuburch', *Jaarboek Die Haghe* (2007) 15-39. Ook dit artikel leest vlot en bevat boeiende beschrijvingen, maar nieuwe inzichten levert dat niet op. Karin van Leeuwen gaat in 'Holland spreekt een woordje

mee! De Olympische Spelen van Amsterdam (1928)', *Holland*, 39 (2007) 3-16 nader in op de manier waarop een groot sportevenement zoals de Olympische Spelen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw door burgers en overheid werd onthaald. Op dat moment was nog niet iedereen er van overtuigd dat de organisatie van de Olympische Spelen een meerwaarde had voor stad en land. Vooral vanuit confessionele hoek rees er verzet en werden dergelijke sportcompetities als onzedelijk vermaak beschouwd. Zelfs de nationale overheid was niet bereid om de organisatie te subsidiëren. De stedelijke en provinciale overheid waren wel enthousiast en samen met privé-investeerders konden ze gemakkelijk het benodigde kapitaal bij elkaar brengen. Vooral Amsterdam zag de organisatie van de Olympische Spelen als een ideale manier om de stad te promoten. Er werd een nieuw sportstadion gebouwd in de stad dat de 'Hollandse mentaliteit' moest uitstralen. Eenvoud, gelijkheid en zakelijkheid waren daarbij sleutelwoorden.

Het beeld van de stad

De zeventiende-eeuwse groei van Amsterdam werd op doek vereeuwigd door Nicolaas Berchem. In diezelfde periode zag ook een allegorisch schouwspel met als titel 'Vergroting van Amsterdam' het licht. Nobert E. Middelkoop, 'De stedenmaagd als bouwmeester. Nicolaes Berchems Allegorie op de uitbreiding van Amsterdam', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 94:5 (2007) 19-30 betoogt dat beide kunstuitingen niet los van elkaar waren ontstaan. De nadruk kwam in dit soort van allegorieën steeds op het belang van de handel voor de stad te liggen. In Frans Thuijs, 'Op zoek naar de ware Jaco. Jacob Frederik Muller (1690-1718): zijn criminele wereld, zijn berechting en de mythe na zijn dood', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 94:3 (2007) 3-14 komt een negatief aspect van de beeldvorming rond Amsterdam aan bod. Op basis van het onderzoek voor zijn proefschrift kwam Thuijs tot de conclusie dat het verhaal over de gevaarlijke Amsterdamse crimineel Jaco in feite het gevolg was van de mythevorming rond zijn persoon. Het befaamde 'fort van Sjako' en de beruchte bende van Jaco hebben in Amsterdam nooit bestaan, de echte Jaco was een recidivist die op het schavot terecht kwam.

In de geschiedschrijving over Rotterdam is de Tweede Wereldoorlog volgens Paul van de Laar een scharnierpunt. In 'Het beeld van Rotterdam', *Rotterdams jaarboekje*, 5 (2007) 144-165 beschrijft hij hoe historici in de periode vóór 1940 vooral de nadruk legden op het reconstrueren van dé werkelijkheid. Over beeldvorming rond de stad werd nauwelijks nagedacht. Beschrijvingen in kronieken en voorstellingen op schilderijen werden als waarheidsgetrouwe afbeeldingen van de werkelijkheid gezien. Hoewel het bombardement door de Duitsers voor Rotterdam de verwoesting van zowat het hele historische centrum betekende, werd aan dit feit opmerkelijk genoeg voorbijgegaan in het *Rotterdams jaarboekje* in de jaren na de oorlog. Wel veranderde de beeldvorming over Rotterdam volledig. Terwijl Rotterdam voordien vooral als een handelsstad werd gezien, kwam na de Tweede Wereldoorlog de nadruk meer te liggen op Rotterdam als werkstad. Onder historici ontstonden er twee kampen in deze jaren: de ene partij wilde zoveel mogelijk elementen uit het verleden in de stad bewaren of heropbouwen, terwijl anderen resoluut voor de moderniteit en de stadsvernieuwing kozen. In de algemene beeldvorming rond Rotterdam lijkt die laatste stroming het te hebben gehaald, want sinds de jaren zeventig profileert de stad zich vooral als een moderne cultuurstad.

In de beeldvorming over Maastricht bekleden de aardewerkfabrieken van Peter Regout sinds de negentiende eeuw een centrale plaats. Meer nog, de arbeidstoestanden en de kinderarbeid in de fabrieken van Regout gelden in Nederland als hét voorbeeld bij uitstek van uitbuiting. In de jaren vijftig moest men zelfs een beroep doen op Belgische werknemers omdat het bedrijf een uitermate slechte reputatie had bij de Nederlandse arbeiders. De bestuurders van de Sphinx-fabriek besloten daarna om een historicus aan het werk te zetten. Die moest het beeld van de onmenselijke arbeidsomstandigheden in het negentiende-eeuwse Maastricht relativiseren. Zijn werk werd echter niet *au sérieux* genomen door andere professionele historici omdat deze promovendus door het bedrijf zelf werd betaald. Knotter stelt in 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 52 (2007) 91-114 voor om in navolging van recente Engelse studies meer aandacht te besteden aan de tijdsgeschiedenis van de negentiende eeuw bij het bestuderen van de werkomstandigheden in de toenmalige fabrieken. Recente studies tonen immers aan dat een paternalistisch maatschappijbeeld aan de basis lag van de kinderarbeid in veel fabrieken. Dat model werd ook op de werkvloer nagevolgd en zorgde ervoor dat huisvaders hun hele gezin in de fabriek onder hun gezag lieten meewerken. Op die manier kan de sterke beeldvorming rond bepaalde fabrieken in een nieuw daglicht worden geplaatst, want het heeft volgens Knotter nog maar weinig zin om de werkomstandigheden in de negentiende-eeuwse fabrieken te blijven bestuderen en evalueren vanuit twintigste- en eenentwintigste-eeuwse maatstaven.

Stad en economie

Jean-Paul Peeters vergelijkt in 'Antwerpen en Mechelen in 1400-1401 volgens hun respectieve stadsrekeningen', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 111 (2007) 43-68 de inkomsten en uitgaven van twee laatmiddeleeuwse steden. Peeters kan daaruit besluiten dat Antwerpen al in de veertiende eeuw een beleid voerde om de stedelijke economie te bevorderen. Zo schafte het Antwerpse stadsbestuur de taksen op de lakenhandel af en investeerde de magistraat relatief veel geld in ambtenaren met een economische specialisatie. Aan politiek personeel gaf de stad Antwerpen in vergelijken met Mechelen weinig geld uit. Het succes van deze strategie kan Peeters afleiden uit de snelle stijging van de stedelijke taksen in Antwerpen tijdens de veertiende eeuw. De bijdrage 'De doorvaart door Gouda', *Tidinge van die Goude*, 25 (2007) 78-87 van de hand van Christiaan van der Spek is eveneens op cijfermateriaal gebaseerd. Vanaf de late middeleeuwen tot aan de Tachtigjarige Oorlog steeg het aantal schepen dat in Gouda passeerde bijna constant. Daarna was er een terugval merkbaar, maar het Twaalfjarige Bestand zorgde voor herstel. Pas na 1646 was er daling in het scheepverkeer merkbaar in Gouda. De auteur corrigeert de cijfers die Jan de Vries en Ad van der Woude eerder voorstelden. Bronnenonderzoek bewijst nu dat er jaarlijks 20.000 à 25.000 schepen in de Kaasstad passeerden in plaats van de door de Vries en van der Woude voorgestelde 8.000 à 10.000 schepen.

Reinoud Vermoesen bepaalt op basis van drie variabelen in 'De strijd om het plateland. Aalsterse hinterland in westelijk Brabant (einde 18e eeuw)', *Eigen schoon en de Brabander*, 90 (2007) 523-538 de economische reikwijdte van de stad Aalst. Informatie over marktplaatsen, investeringen in renten en migratie naar de stad bevestigen de

conclusies van eerdere studies. Dat houdt in dat het hinterland van Aalst deels werd ingepalmd door de nabijgelegen grootstad Brussel. Het artikel koppelt heel mooi het onderzochte bronnenmateriaal aan de bestaande theorieën. Hier en daar zijn er wel wat kleine slordigheden: zo is het onduidelijk hoe de gebruikte staten van goed zijn geselecteerd en de kaarten in bijlage hebben geen titel meegekregen zodat het moeilijk is om ze juist te interpreteren. Gerrit Verhoeven vergelijkt dan weer twee Antwerpse boekbedrijven in 'Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 122 (2007) 15-37. Volgens de auteur werd het onderscheid tussen drukkers en boekverkopers tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds groter als gevolg van de toenemende specialisering in de boekindustrie. Christian Pfister-Langanay behandelt een heel ander aspect van de vroegmoderne economie. Hij brengt in 'L'assurance maritime à Dunkerque au XVIIIe siècle', *Revue du Nord*, 89 (2007) 43-60 een aantal bronnen bij elkaar over de verzekering van schepen in het achttiende-eeuwse Duinkerke. Wel moet hij zelf toegeven dat op basis van het verzamelde materiaal geen duidelijke conclusies kunnen worden getrokken omdat nogal wat handelaars hun schepen in het buitenland verzekerden.

Hilde Greefs vraagt zich in 'Informeel netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830', *De achttiende eeuw*, 39 (2007) 61-86 af welk effect participatie in het verenigingsleven had voor internationale handelaars in het negentiende-eeuwse Antwerpen. Greefs gaat er van uit dat lidmaatschap van een vereniging de transactiekosten aanzienlijk kon verlagen omdat handelaars er snel informatie konden uitwisselen en de betrouwbaarheid van hun zakenpartners makkelijker konden inschatten. Gedetailleerd bronnenonderzoek toont aan dat 60 percent van alle internationale handelaars in Antwerpen lid was van een vereniging. Buitenlanders namen even gemakkelijk deel aan het verenigingsleven als binnenlandse handelaars, maar dat betekende niet dat dit lidmaatschap voor hen de poorten opende naar lokale netwerken. De helft van deze vreemdelingen had voordien al via huwelijk of de aanvaarding van een ambt toegang gekregen tot deze lokale netwerken. Bovendien hokten de meeste buitenlanders samen in dezelfde verenigingen, waardoor er van een integratie van buitenlandse en binnenlandse handelaars niet echt sprake was. Greefs levert hiermee een belangrijke bijdrage aan het debat over de sociabiliteit onder handelaars, maar haar studie maakt wel niet duidelijk of het verenigingsleven het economisch handelen van zakenlieden beïnvloedde. Daarvoor zouden de resultaten van dit artikel moeten worden geconfronteerd met informatie over handelstransacties.

Abstracts

MEINDERT SCHROOR, 'Frisian or German town: Geographical aspects of immigration in Groningen 1600-1800'

In the Netherlands Groningen for centuries has been and still is the remotest among the bigger towns in the Netherlands, besides being traditionally one of the most dominating over its surroundings. Its economic importance from the Late Middle Ages onward has attracted a steady stream of migrants from a relatively retarded and extensive Westphalian (viz. German) hinterland, to which thinly populated Drenthe with its poor soils had a strong resemblance. Groningen, originally belonging to Drenthe was lying on the edge of the rich Frisian coastal areas with their fertile clay soils and mercantile character. In 1594 the town was politically integrated into the Republic of the United Netherlands by force.

Based on an extensive analysis of citizens-registers and marriage-banns a gradual shift in migrational streams to Groningen can be discerned. A swing from the more distant German hinterland to the adjacent Frisian (e.g. Northern Netherlands) regions, thereby steadily transforming into a Dutch town.

LAURA VAN AERT, 'Back street shops and shopping streets. Shopping in early modern Antwerp'

This article aims to prove for early modern Antwerp the usefulness of a dynamic approach to commercial patterns with attention to the social background on street level and detailed analysis of individual types of shops. Basing analysis on three moments in time (1636, 1700 and 1788) allows us to avoid the pitfalls of believing in the sudden appearance of shopping streets and/or a network of neighbourhood shops. Linking the last two patterns to socio-economic data enables us to measure the social implications of the emergence of a shopping axis. And finally the analysis of individual types of shops gives us an insight in the possibilities and problems retailers could have faced in their choice of location within the pre-industrial city.

THOMAS CROMBEZ AND LIESJE VANHOECK, 'The construction of the open-air theatre "Openluchttheater Rivierenhof" in Deurne (Province of Antwerp, 1953) and its relation to interwar discourse on community art'

The construction of the open-air theatre in the provincial park Rivierenhof (located in Deurne, a suburb of Antwerp) was the result of many years of discussion and preparation. The theatre opened in 1953, but the ideological framework of open-air theatre had been developed during the first half of the twentieth century. In this article we show how three phenomena that originated in European fin-de-siècle culture – open-air theatre, mass spectacle, and a vibrant community art discourse – strongly influenced a postwar project such as the Openluchttheater Rivierenhof. The process of discussing, designing, and constructing the theatre is detailed through documents from the Provincial Archive of Antwerp, which we frame against the background of broader discursive and cultural developments.

Sommaires

MEINDERT SCHROOR, 'Ville frisonne ou allemande: aspects géographiques de l'immigration à Groningue 1600-1800'

La ville de Groningue est aujourd'hui, et cela déjà depuis des siècles, considérée comme la plus excentrique des grandes villes aux Pays-Bas, dont la domination de ses environs est sans pareil. L'importance économique de la ville, à des le moyen âge, attiré un courant incessant d'immigrants de l'intérieur Westphalien (c.-à-d. allemand) extensif et d'un point de vu économique relativement retardé. Groningue, d'origine appartenant aux pays de Drenthe, avec ses sols stériles, peu peuplé et avec beaucoup de similitudes à la Westphalie, était située au bord d'un littoral Frison riche par son sol argileux et d'un caractère commerçant. La ville fut intégrée dans la République des Pays-Bas en 1594 de manière violente.

A base d'une analyse des registres-civiques et des registres des bans on peut discerner un déplacement graduel des mouvements migratoires vers Groningue. Ce développement s'exprimait surtout dans un remplacement de la migration originaire de l'arrière-pays allemand lointain par des migrants venants des régions frisonnes voisines (c.-à-d. Pays-Bas septentrional). Ainsi Groningue se transformait de plus en plus en une ville néerlandaise.

LAURA VAN AERT, 'Magasins de quartier et artères commerçantes. L'organisation spatiale du petit commerce à Anvers aux dix-septième et dix-huitième siècles'

Cet article tente de démontrer l'utilité pour la ville d'Anvers au XVIIe et XVIIIe siècles d'une approche dynamique des analyses de géographie urbaine portées sur le commerce en détail, tout en tenant compte des différences sociales aussi bien au niveau des rues, que des types de petit commerce. La comparaison de trois moments d'analyse (1636, 1700 et 1788) nous offre la chance d'échapper à la notion d'une apparition soudaine de rues commerçantes et/ou de magasins de quartier. L'utilisation de données socio-économiques offre la possibilité de mesurer les implications sociales de la création d'un axe commerçant. Et finalement, l'attention portée sur les magasins individuels nous met en état d'apprécier les choix et les possibilités des marchands vis-à-vis de leur localisation dans la ville préindustrielle.

THOMAS CROMBEZ ET LIESJE VANHOECK, 'La construction du théâtre en plein air "Openlucht-theater Rivierenhof" à Deurne (Province d'Anvers, 1953) et sa relation aux discours sur l'art collectif de l'entre-deux-guerres'

Pendant plusieurs décennies, la construction d'un théâtre en plein air, dans le parc provincial Rivierenhof (situé à Deurne dans la banlieue d'Anvers) fut le sujet de débats au sein du Conseil provincial anversoïis. Le théâtre s'ouvrit finalement en 1953, tandis que le cadre idéologique, concernant les événements artistiques en plein air, s'était développé pendant l'entre-deux-guerres. Dans cet article, nous tachons de démontrer comment les phénomènes culturels issus du fin de siècle européen (notamment le théâtre en plein air, les spectacles de masse et les discours sur l'art collectif) ont continué à influencer un projet d'après-guerre comme le 'Openlucht-theater Rivierenhof'. Le processus de conception, d'esquisse et de construction du bâtiment théâtral est retracé par l'analyse des documents issus des archives provinciales.

Personalia

THOMAS CROMBEZ (°1978) studeerde Wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit Brussel en Theaterwetenschap aan de Universiteit Antwerpen. Hij promoveerde in 2006 op een theaterhistorisch en kunstfilosofisch georiënteerd proefschrift, dat twee jaar later gepubliceerd werd door Academia Press in de Ginkgo-reeks: *Het antitheater van Antonin Artaud: Een onderzoek naar de veralgemeende artistieke transgressie*. Crombez trad ook op als co-editor van twee wetenschappelijke bundels: *On the outlook. Figures of the messianic* (CSP, 2007) en *The locus of tragedy* (Brill, 2009). Momenteel is hij werkzaam als postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen, binnen het FWO-onderzoeksproject 'Massaspel in Vlaanderen 1909-1953: Opvoering, legitimeringspraktijk en impact van een sociotheatraal genre'. Daarnaast is hij docent theorie aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, kamer S.D.216, 2000 Antwerpen. Tel.: 0032 (0)3 265 49 57. E-mail: Thomas.Crombez@ua.ac.be. Website: www.zombrec.blogspot.com

MEINDERT SCHROOR (°1955), studeerde sociale geografie aan de RU Groningen (1972-1979) en is momenteel sociaal-geograaf en historicus te Leeuwarden. Sinds 1976 publiceerde hij meerdere wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke boeken en artikelen over het landschap, de waterstaat, de cartografie, de economie en de demografie van Friesland en Groningen. In 1999 verscheen *Stadstaat Groningen: de Groninger stadsrechten en buitenbezittingen, 1612-2000*; in 2004 publiceerde hij het standaardwerk *Geschiedenis van Dokkum: hart van noordelijk Oostergo*; en recentelijk (2007), samen met Jan Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen*. Momenteel bereidt hij een dissertatie voor over *Bevolking en de economie van de stad Groningen in de tijd van de Republiek (1594-1798)*. Schroor runt sinds twee decennia samen met zijn echtgenote Klazien Schroor-Dijkstra een eigen geografisch en historisch onderzoeksbureau, Varenius, en is daarnaast hoofdredacteur van de *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân* en van *Fryslân, nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur*. Gedurende respectievelijk dertien en zestien jaar was hij redacteur van *De Nieuwe Geografenkrant* (1977-1990) en *Noorderbreedte* (1989-2005); thans is hij onder meer lid van de Raad voor de Wadden. Meer informatie: www.varenius.nl

Correspondentieadres: Lautastate 30, Postbus 6027, 8925 HS Leeuwarden, Nederland. Tel.: ++31 (0)58 267 20 72; E-mail: schroor@varenius.nl

LAURA VAN AERT (°1980) studeerde in 2002 af aan de Vrije Universiteit Brussel als sociaal-economisch historica van de nieuwe tijd. Daarna werd zij werkzaam aan de Universiteit Antwerpen, alwaar zij in 2007 haar doctoraatstitel behaalde met het proefschrift 'Leven of overleven? Winkelhouden in crisistijd: de Antwerpse meerseniers, ca. 1648-ca. 1748'. Datzelfde jaar begon zij als Postdoctoraal vorser van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO) aan het onderzoeksproject: 'Vrouwen en werk in de Zuidelijke Nederlanden in de Nieuwe Tijd'. Zij is lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen – CST, Departement geschiedenis, Prinsstraat 13 (D330), 2000 Antwerpen. Tel.: ++32(0)3 220 43 01; E-mail: laura.vanaert@ua.ac.be

MAARTEN VAN DIJCK (°1980) is postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen. In 2007 promoveerde hij op een proefschrift over de relatie tussen gedragspatronen, sociale controle en verstedelijking in Brabantse steden tijdens de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode. Hij is lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en doceert aan diezelfde instelling 'Geschiedenis van de Nederlanden'. In zijn huidige onderzoek staat de politieke rol van het maatschappelijke middenveld in de Lage Landen centraal gedurende de periode van de late middeleeuwen tot de het midden van de negentiende eeuw. Zie voor meer informatie: <http://www.ua.ac.be/maarten.vandijck>.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, bureau s.d.323, 2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 220 49 54; E-mail: Maarten.VanDijck@ua.ac.be

LIESJE VANHOECK (°1981) behaalde een Master in de Theater- en filmwetenschap aan de Universiteit Antwerpen. Ze studeerde af met een scriptie over 'Geschiedenis en totstandkoming van het Openluchttheater te Deurne, 1921-1953'. Een artikel over de inhuldigingsvoorstelling van het Openluchttheater wordt dit jaar in *Documenta* gepubliceerd. Daarnaast is ze actief in de webjournalistiek.

Correspondentieadres: Grapheusstraat 7, 2100 Deurne. Tel.: ++32 (0)3 227 31 42. E-mail: liesje_vanhoeck@hotmail.com.

GERRIT VERHOEVEN (°1980) is als postdoc FWO-Vlaanderen verbonden aan het departement geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Bovendien is hij lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis. In 2008 promoveerde hij op een proefschrift met als titel: *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*. Hij publiceerde onder meer over de Nederlandse *Grand Tour*, over vroegmoderne reisgidsen, Antwerpse uitgevers en leescultuur. Momenteel werkt hij aan een project over tijdsbeleving en regulering in de late achttiende eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen – CST, Departement geschiedenis, Prinsstraat 13 (D320), 2000 Antwerpen. Tel.: ++32(0)3 220 43 31; E-mail: gerrit.verhoeven@ua.ac.be

Uitgeverij Verloren

Bij afwezigheid van de schout. Het persoonlijke ambtsdagboek van Cornelis Volckenszoon, burgemeester van Amersfoort (1555-1556). Editie Wil Gommers, Ludo Jongen & Anton van Nostrum, 222 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-6550-979-6, € 24,-

Tijdens zijn ambtsperiode (25 januari 1555 tot 1 februari 1556) hield de Amersfoortse burgemeester Cornelis Volckenszoon een dagboek bij, hier uitgegeven met inleiding en vertaling in modern Nederlands. De burgemeester schrijft vooral over zijn dagelijkse werk: vergaderen en overleggen, het opleggen en innen van boetes, problemen met de gilden en de schout.

Paul Brood, **Het Drostenhuis in Ootmarsum.** 79 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels in kleur), ISBN 978-90-8704-086-4, € 10,-

In Overijssel was de drost een machtig man: bestuurder, rechter, machthebber in de provincie en bovendien rijk en invloedrijk. Voor de laatste drost, mr. Hendrik Knijpinga Cramer (1754-1815), gold dit niet. Hij woonde ook niet op een havezate maar in een stadsboerderij in Ootmarsum. Dit boek beschrijft de geschiedenis van het Drostenhuis, dat nu een museum is.

P.A.J. Caljé, **Student, universiteit en samenleving.** De Groningse universiteit in de negentiende eeuw. (SGGU 3), 631 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-6550-978-9, € 49,-

Dat universiteiten met duizend draden zijn verbonden met de samenleving blijkt uit dit boek over de studenten van de Groningse universiteit. Sociale, politieke en geografische lange-termijnprocessen worden verbonden met de gereconstrueerde levens van vijf cohorten studenten uit de negentiende eeuw en een cultuurgeschiedenis van het studentencorps *Vindicat atque Polit.*

Marijke Carasso-Kok en Carry van Lakerveld, **Tussen Burgwal en Nes.** De Amsterdamse Stadsbank van Lening anno 1614. 104 blz., ingenaaid, geïllustreerd (full colour), ISBN 978-90-8704-098-7, € 14,-

De Amsterdamse Stadsbank van Lening, ook bekend als de Lommerd, bevindt zich nog steeds op dezelfde plek als waar zijn geschiedenis in 1614 begon. Dit boek beschrijft de geschiedenis van deze belangrijke financiële instelling en haar gebouwen. Het is rijk geïllustreerd en verlevendigd met zowel treurige als vrolijke gedichten en verhalen.

Postbus 1741, 1200 BS Hilversum | t 035-6859856 | f 035-6836557 |
e-mail info@verloren.nl | www.verloren.nl |

Onze boeken zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

Bij directe bestellingen worden de verzendkosten in rekening gebracht.

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 4 (2009) I

MEINDERT SCHROOR I
Friese of Duitse stad? Een verkennend onderzoek naar geografische aspecten van de immigratie in Groningen 1600-1800

LAURA VAN AERT 21
Buurtwinkels en winkelstraten. De evolutie van het Antwerpse winkelbedrijf in de nieuwe tijd

THOMAS CROMBEZ EN LIESJE VANHOECK 45
De bouw van het Openluchttheater Rivierenhof te Deurne (1953) en het discours rond stad, land en gemeenschapskunst

Reviews

GERRIT VERHOEVEN 61
Vaut le voyage!? Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)

MAARTEN F. VAN DIJCK 74
Tot eigen roem en glorie? Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2007)

Abstracts 92
Sommaires 93
Personalia 94

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 4-2009-1